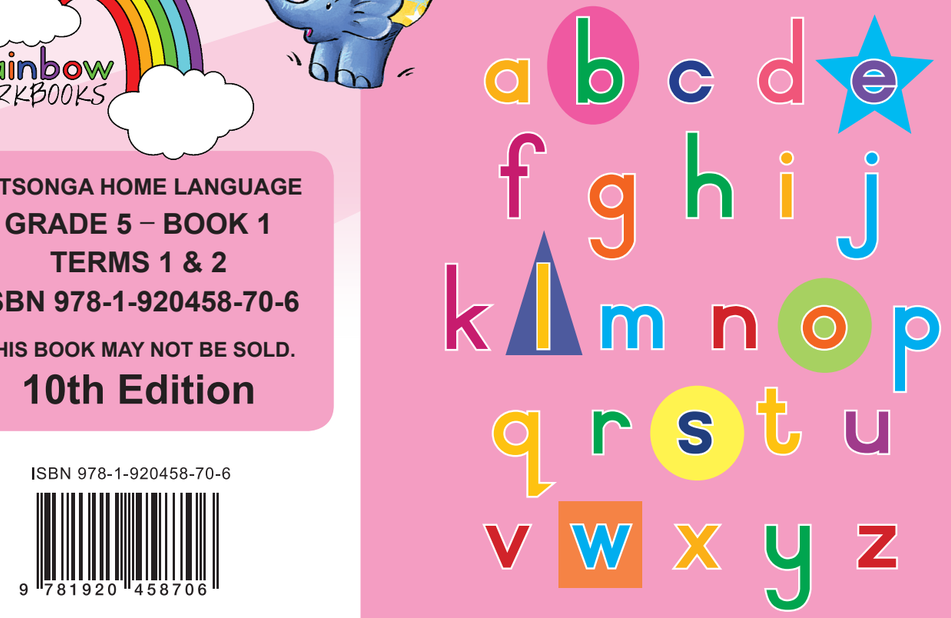
Rainbow WORKBOOKS

XITSONGA HOME LANGUAGE
GRADE 5 – BOOK 1
TERMS 1 & 2
ISBN 978-1-920458-70-6
THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.
10th Edition

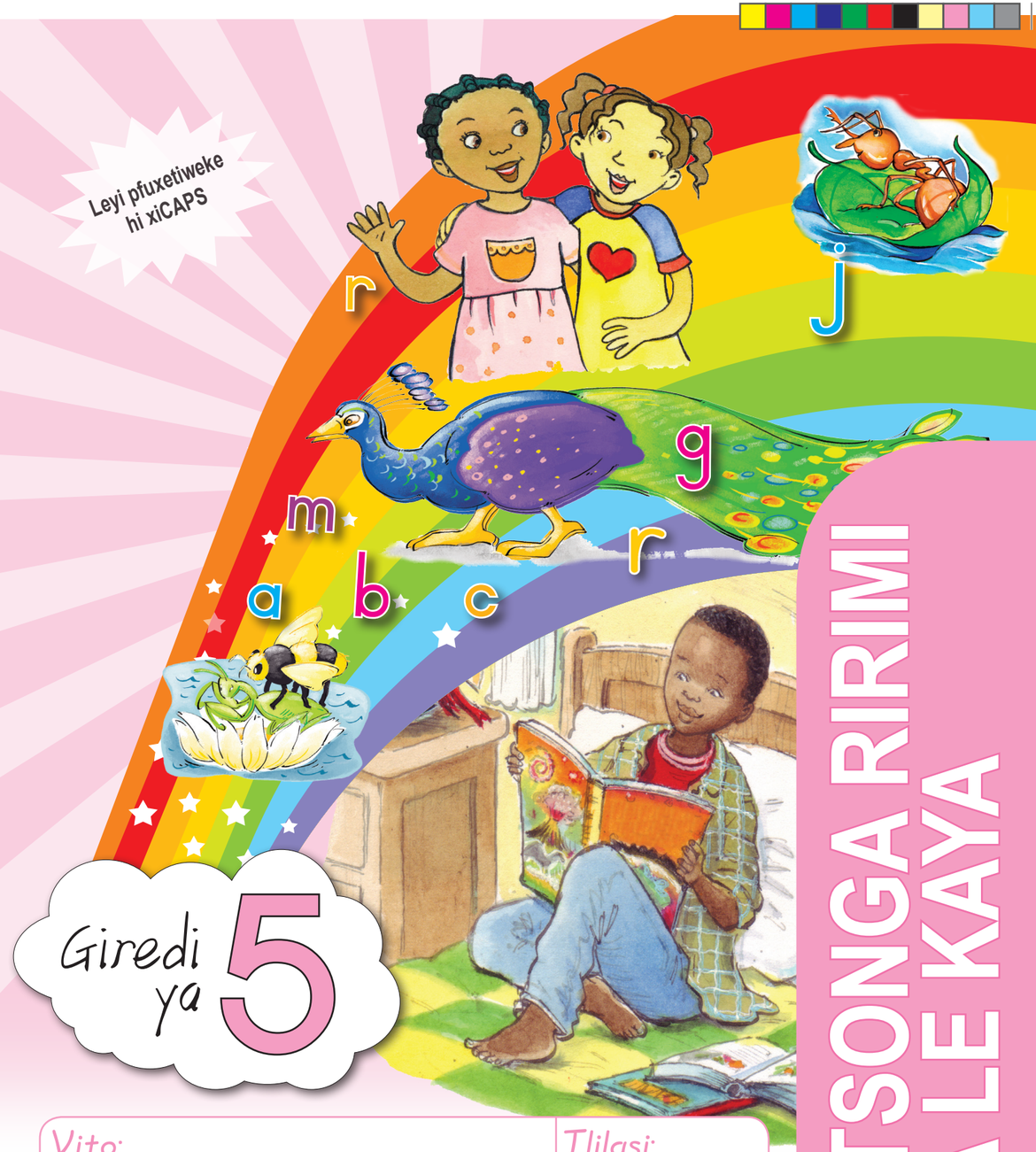
ISBN 978-1-920458-70-6

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA – Giredi ya 5 Buku ya 1

ISBN 978-1-920458-70-6

Leyi pfuxetiweke hi xiCAPS

Giredi ya 5

Vito:

Tlilasi:

basic education
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

XITSONGA RIRIMI RA LE KAYA

Buku ya 1
Tikotara ta 1 na 2

Gr5 XIT HL B1_Cover.indd 1
2019/03/17 10:48:22

Manana Angie Motshekga,
Holobye wa Dyondzo ya Masungulo

Nkulukumba Enver Surty,
Xandla xa Holobye wa Dyondzo ya Masungulo

Tibuku leti to tirhela ti endleriwe vana va Afrika-Dzonga ehansi ka vurhangeri bya Holobye wa Dyondzo ya Masungulo, Manana Angie Motshega, na Xandla xa Holobye wa Dyondzo ya Masungulo, Nkulukumba Enver Surty.

Tibuku to tirhela ta Rainbow ti vumba xiyenge xin'wana xa ntlawa wa migingiriko ya Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo leyi kongomisiweke eka ku antswisa matirhelo ya vadyondzi va Afrika-Dzonga eka tigiredi ta ntsevu to sungula. Tanihi xin'wana xa swilo leswi nga swirhangana eka nkunguhato wa matirhelo ya mfumo, phurojeke leyi yi humelerile hi ku seketeriwa hi timali hi Nkwama wa Timali ta Tiko. Leswi swi endlile leswaku Ndzawulo yi swi kota ku endla leswaku tibuku leti to tirhela, ti kumeka hi tindzimi hinkwato ta ximfumo handle ko hakeleriwa.

Hi tshemba leswaku tibuku leti ti ta pfuna vadyondzisi eka migingiriko ya vona yo dyondzisa ya masiku hinkwawo no tiyisisa leswaku vadyondzi va vona va kota ku heta kharikhulamu. Hi tiyisise leswaku hi letela mudyondzisi eka nghingiriko wun'wana na wun'wana hi ku katsa mifungho leyi kombisaka leswi mudyondzi a faneleke ku endla swona.

Hi ni ntshembo wa leswaku vana va ta tiphina no tsakela ku tirha migingiriko leyi nga ebukwini loko va ri karhi va ya emahlweni no dyondza, na leswaku wena, mudyondzisi, u ta tsaka swin'we na vona.

Hi mi navelela ku humelela, wena na vadyondzi va wena eku tirhiseni tibuku leti to tirhela.

VUTIHLAMULERI BYA VANTSHWA AFRIKA-DZONGA

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street
Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
Tenth edition 2020

ISBN 978-1-920458-70-6

This book may not be sold.

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

Giredi ya 5

Rirmira leka ya

HI XITSONGA

Buku leyi i ya:

XITSONGA

Buku ya 1

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 1 2019/10/21 11:37:26

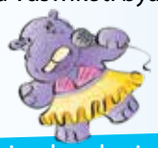
Tirhisa buku yo tirhela kun'we na switirhisiwa swin'wana swa wena. Hlaya XIPHOKHAMA xa xiyimo xa le xikarhi xa Ririmi ra le Kaya.

SWILETELO SWO TIRHISA BUKU LEYI YO TIRHELA

Ha ku amukela eka Buku leyi yo tirhela ya Ririmi ra le Kaya ra xiyimo xa le xikarhi. Xiyimo xa Ririmi ra le Kaya eka xiyimo xa le xikarhi xi kongomisiwe eka ku tumbuluxa vuswikoti bya vadyondzi bya ririmi eka vuswikoti bya mbulavurisano lebyi lavekaka eka tindhawu leti ku hlanganaka

vanhu no hluvukisa byo hlawuleka bya xiakhademiki lebyi lavekaka eka ku dyondza tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu. Hi tshemba leswaku buku leyi yi ta pfuna vadyondzi va wena ku tumbuluxa no hluvukisa vuswikoti lebyi.

Buku leyi yo tirhela yi lulamisiwe ku ya hi ndzhendzeleko wa mavhiki mambirhi ya XIPHOKHAMA. U ta kuma nkatsakanyo wa leswi nga ta dyondzisiwa eka ndzhendzeleko wun'wana na wun'wana wa mavhiki mambirhi eka tipheji ta 1, 35, 69 na 103 ta buku leyi yo tirhela. Ndzhendzheleko wun'wana na wun'wana wa 2 wa mavhiki wu katsa vuswikoti bya mune bya ririmi lebyi landzelaka:

A hi vulavuleni

1 Ku yingisela na Ku vulavula (Swanomo) - tiawara ti2 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

Vadyondzi va fanele va nyikiwa nkarhi wo tala wo hluvukisa vuswikoti bya vona bya ku yingisela na ku vulavula ku endlela leswaku va swi kota ku hlengeleta vuxokoxoko, ku tshunxa swiphiqo no hlamusela mavonelo na miehleketo ya vona. Buku yo tirhela yi na migingiriko yo hlaya ya ku vulavula na ku yingisela leyi u nga engetelaka eka yona ku tiyisisa leswaku vadyondzi va kuma minkarhi ya ntolovelo yo titoloveta swanomo.

A hi hlayeni

2 Ku hlaya na Ku langutisa - Tiawara ta 5 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va hlaya va tlhela va vona switshuriwa swo karhi eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki. Leswi swi katsa ku hlaya: swirungulwana, mitsheketo, leswi munhu a hlanganeke na swona, mapapila, tiimeyili, leswi tsariweke eka dayari, ntlangu, tiatikili ta maphephahungu, tiatikili ta timagazini, tiinthavhiyu ta rhadiyo, switshuriwa swa nkucetelo, swinavetiso, swiletelo swa ndlela na maendlele. Ku engetela eka sweswo, XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va hlaya switshuriwa swo nyika vuxokoxoko leswi nga na swifaniso: mimepe, tichati, matafula, tidayigiramu, mimepe ya miehleketo, tichati ta maxelo, tiphositara, switiviso, swifaniso na tigirafu. U ta kuma tinxaka ta switshuriwa leswi hlawuriweke hi vukheta eka Buku leyi yo tirhela. XIPHOKHAMA xi kombisa magoza ya ku hlaya, ku nga ku tilulamisela ku hlaya, ku hlaya na endzhaku ka ku hlaya.

A hi tsaleni

3 Ku tsala na Ku andlala - Tiawara ta 4 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

XIPHOKHAMA xi lava leswaku vadyondzi va kuma minkarhi yo tala yo titoloveta ku tsala eka mimbangu yo hambanahambana. Buku yo tirhela yi nyika tifureme to tala ta ku tsala na tipulani to andlala switshuriwa swo tsariwa, swifaniso na switshuriwa swa mahungu.

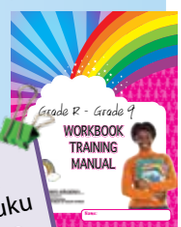

A hi tsaleni

4 Swiaki na Milawu ya Matirhiselo ya Ririmi – Awara yi1 eka ndzhendzeleko wa 2 wa mavhiki

XIPHOKHAMA xi nyika nxaxameto wa Swiaki na Milawu ya Matirhiselo ya Ririmi (swihluvi swa mbulavulo) leswi faneleke ku dyondzisiwa eka giredi yin'wana na yin'wana. Buku leyi yo tirhela yi katsa switoloveto swo karhi swa mindzhendzeleko yin'wana na yin'wana ya 2 wa mavhiki. Ko tala migingiriko leyi yi nyika 'xiletelo' lexi hlamuselaka matirhiselo ya ririmi.

RIRIMI

Ku kuma vuleteri byin'wana, hlaya buku yo letela ya Buku yo tirhela.

Leswi nga endzeni

Nkongomelo wa 1: Ku rungula switori

Switori
Kotara ya 1: Mavhiki ya 1 - 2

1 Pele – u rhandza bolo 2
Ku vulavula hi xifaniso lexi yelanaka na xitori.
Ku hlaya xitshuriwa hi Pele, xitlangi xa bolo ya milenge.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku kombisa ku titwa na mavonele mayelana na Pele.
Ku boxa swivutiso na tinhlamulo ta swona.

2 Swiṅwana hi Pele 4
Ku kanela swivutiso hi mintlawa.
Ku hlamula swivutiso hi ximunhuhatwa, ndhawu na hungunkulu ra xitori.
Ku kunguhata nkomiso ku tirhisiwa mepe wa pume.
Ku tsala nkomiso.

3 Portia u hluta xitori xa bolo ya milenge 6
Ku hlaya nhluto wa buku.
Ku hlamula swivutiso hi nkambisiso wa buku.
Ku boxa mutsari, nhlokomhaka na leswi nga endzeni ka nhluto wa buku.
Ku nyika miehleketo ya leswaku hikwalaho ka yini vana va nga tsakela xitori.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa maendli ya nkarhi lowu nga hundza.
Ku cinca swivulwa ku suka eka nkarhi lowu nga hundza ku ya eka nkarhi wa sweswi.

4 Ku tsala nhluto 8
Ku longoloxa swivulwa.
Ku tirhisa mepe wa pume ku kunguhata nhluto.
Ku tsala nhluto ehansi ka tinhlokomhaka leti vuriweke.
Ku dirowa xifaniso lexi kombisaka leswi buku yi vulavulaka hi swona.

5 Ku cinca ka mavonele 10
Nkanelo wa xifaniso.
Ku hlaya xitori hi mufana loyi a dyondzaka ku tiphina hi mintlangu.
Ku hlamula swivutiso swa xitori.
Ku kombisa ku titwa no nyika mavonele mayelana na xitori.
Ku tsala ndzimana.
Ku nyika xitori nhlokomhaka.
Ku boxa mavita-vito na mavita-swilo.

6 Ku tsala swiṅwana 12
Ku kombisa ku titwa na mavonele mayelana na xitori.
Ku tirhisa kungu leri nyikiweke ku kunguhata xitori.
Ku nyika xitori nhlokomhaka.
Ku tsala manghenelo ya xitori.
Ku hlamusela mbangu wa xitori.
Ku boxa swimunhuhatwa leswi nga eka xitori.

Ku boxa kungu ra xitori.
Ku yisa xitori eka makholo.
Ku tirhisa swirhangi ku vumba marito lamantshwa.
Ku tirhisa swilandzi ku vumba marito lamantshwa.
Ku tsala swivulwa nakambe ku tirhisiwa xihikahati xa hefemulo hi mfanelo.

7 Ntlangu wa Pele wo hetelela 14
Ku nyika mbulavulo wa nhlokomhaka ya "Hikwalaho ka yini mintlangu yi ri ya nkoka".
Ku kambela mbulavulo lowu nyikiweke hi ntlawa.
Ku hlaya ndzimana ya ntlangu wo hetelela wa Pele.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka ndzimana.
Ku boxa vamavizweni eswivulweni.

8 Ku swi hlanganisa 16
Ku tsala ntlangu hi Pele.
Ku andlalela tlilasi ntlangu wa wena.
Ku tsala nkambisiso wa ntlangu ku boxiwa leswi ntlangu wu vulavulaka hi swona, swimunhuhatwa, ririmi leri tirhisiweke, mianakanyo yo seketela leswaku hikwalaho ka yini munhu a fanele ku ya hlalela ntlangu kumbe a nga faneli ku ya hlalela ntlangu.
Ku tirhisa hiko, maletere lamakulu, hefemulo, mfungho wa xivutiso na swirhatana swa ntshaho eka ndzimana leyi nyikiweke.
Ku endla nxaxameto hi ku tirhisa nkarhi wa sweswi.
Ku tsala swivulwa eka nkarhi wa sweswi.

Switshuriwa swo nyika vuxokoxoko
Kotara ya 1: Mavhiki ya 3 - 4

9 Mpfundla wo hlawuleka 18
Ku boxa leswi hambanaka exikarhi ka swifaniso swimbirhi.
Ku hlaya xitshuriwa hi mpfundla wa le nambyeni.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.

10 Swiṅwana hi mpfundla wa le nambyeni 20
Ku boxa nhlokomhaka na swivulwa leswi seketelaka.
Ku hetisa mepe wa pume hi mpfundla wa le nambyeni.
Ku tsala nkatsakanyo wa ndzimana ya Mpfundla wa le nambyeni.

11 Tinhlayo ti hlamusela xitori xo chavisa 22
Ku hlaya girafu hi mpfundla wa le nambyeni.
Ku twisisa no tsala hi girafu ya mpfundla wa le nambyeni.

Ku boxa tinhlamuselo ta marito.
Ku lemuka vamavizweni.
Ku tsala marito eka dikixinari.
Ku hlanganisa swivulwa ku tirhisiwa mahlanganisi: na, kambe, naswona, kutani, hikuva, loko.

12 Ku dyondza hi mimpfundla 24
Ku tsala swivulwa hi ndzandzelelano ku vumba ndzimana.
Ku boxa xivulwa xa nhlokomhaka ya ndzimana.
Ku hlanganisa swivulwa: ro sungula, ku landzela, kutani, endzhaku ka sweswo, eku heteleleni.
Ku tsala ndzimana leyi longoloxiweke hi mfanelo.

13 Mimpfundla ya nhova na mimpfundla ya le kaya 26
Ku hlaya xitshuriwa hi mimpfundla ya le kaya na mimpfundla ya nhova.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku tsala nhlokomhaka ya xitshuriwa.
Ku tsala ku hambana exikarhi ka mpfundla wa le kaya na mpfundla wa nhova.
Ku boxa leswi nga ntiyiso.
Switwananisi swa nhlokomhaka.

14 Ku languta mpfundla wa le kaya na mpfundla wa nhova 28
Ku tsala ndzimana yo hlamusela leswi mpfundla wa nhova wu hlayisisaka xiswona vana va wona.
Ku lulamisa swivulwa ku tirhisiwa switwananisi swa vun'we kumbe swa vunyingi.
Ku boxa maendli na maviti-riendli eswivulweni.
Ku tsala nkatsakanyo wa xitshuriwa hi *Tinxaka to hambana ta mimpfundla.*

15 Ku languta Swigaririmi 30
Ku hlaya xitshuriwa hi xikokovi lexi anakanyiwaka.
Ku boxa swigego eka xitshuriwa.
Ku yelanisa swivulavulelo na tinhlamuselo ta swona.
Ku boxa swivulavulelo eswivulweni.
Ku lemuka vumunhuhati.
Ku yelanisa swivuriso na tinhlamuselo ta swona.

16 Ku languta matsalele nakambe 32
Ku kanela xitsalwana hi xiharhi.
Ku kunguhata xitsalwana hi xiharhi ku tirhisiwa mepe wa pume.
Ku tsala xitsalwana ku hlamuseriwa laha xiharhi xi tshamaka kona, xivumbeko xa xona, vukulu bya xona, leswi xi vulavurisaka xiswona, ku leha ka nkarhi wa vutomi bya xona, na loko xi ri ekhombyeni ro herisiwa xi nyamalala kumbe loko xi nga ri ekhombyeni ro herisiwa xi nyamalala.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 1 2019/10/21 11:37:29

1 Pele – u rhandza bolo

Vulavula hi xifaniso lexi landzelaka

A hi vulavuleni

Ntlangu wa bolo ya milenge hi wun'wana wa mintlangu ya ndhuma emisaveni hinkwayo. Xana wa wu rhandza? Hi wihi mutlangi wa bolo ya milenge loyi u n'wi rhandzaka swinene? I yini lexi endlaka leswaku a va mutlangi loyi u n'wi rhandzaka swinene? Ku na leswi u swi dyondzaka eka yena? Hikwalaho ka yini?

A hi hlayeni

"Loko ndzi twa Risimu ra Rixaka ra Brazil ri yimbeleriwa, ndzi titwa onge ndzo lorha. Ndzi ringeta ku **anakanyisisa** hileswi ndzi nga ta tlangisa xiswona kambe ndzi tikuma ndzi ehleketa leswi: Swi ta njhani leswaku ndzi tikuma laha, eka xipanu xa Brazil, eSweden, ndzi ri kusuhi no tlangela tiko ra mina? Lowu wo va norho ntsena!"

Loyi i Pele loko a ri na malembe ya 17, a tlanga ntlangu wa yena wo sungula eka rhengu ro hetelela ra bolo ya milenge ya Khapu ya Misava ya 1962. Jaha leri i mani? Ri fikise ku yini eka Khapu ya Misava? Ri titwa njhani hi bolo ya milenge, leyi nga endla leswaku ri va na **ndhuma** swinene?

Pele a a tshama edorobeni leritsongo eBrazil. Ndyangu wa ka vona a wu hluphekile. Pele a ri jaha leri a ri tshamela ku tlanga bolo ematshan'wini ya ku ya exikolweni. U vile na nkateko hikuva tata wa yena na yena a ri xitlangi xa bolo ya milenge naswona u n'wi dyondzisile leswaku ku dzaha na ku nwa byalwa a swi lulamangi. Pele u ri, "Vanhu va le Brazil va rhandza bolo ya milenge. Va sungula ku raha loko va dyondza ku yima. Leswo famba swi landzela endzhaku."

U tisungulele xipanu xa bolo ya milenge, *The Shoeless Ones*, a ri na malembe ya 10. A a tiva lexi a a xi endla. Loko a ri na malembe ya 14 u tlangerile xipanu xa ndhawu ya ka vona xa *Athletic Club*.

Hi nkarhi lowu swilo a swi nga n'wi fambeli kahle exikolweni. A a **rhandza** swinene ku tlanga bolo ya milenge. Ku na lembe leri a nga tsandzeka exikolweni. U tshikile xikolo a ri na malembe ya 14 kutani a ya tirha efemeni ya tintanghu. Loko se a kurile, u tisorile ku va a tshikile xikolo. U tlhelerile exikolweni a hundzela eyunivhesiti se a tekile naswona a ri na n'wana.

Loko a ri na malembe ya 15, u yile a ya tlanga bolo ya milenge eka xipanu xa ndhuma xa Santos. Endzhaku ka malembe mambirhi u tlangerile Brazil eka Khapu ya Misava ya 1958 eSweden. U howisile tigolo ta khume eka **xidlodlo** xa vunghwazi lexi Brazil yi hluleke eka xona.

Endzhaku ka sweswo u tlangile mintlangu yo tala naswona u howisile tigolo to hundza 1 300.

Hikwalaho ka yini Pele a **humelerile**? Ku na swivangelo swo tala. Xo sungula, a rhandza bolo ya milenge. Xa vumbirhi, a tlharihile eka matlangele ya yena, xo hetelela, a nga titlangeli kambe a tlangela xipanu hinkwaxo.

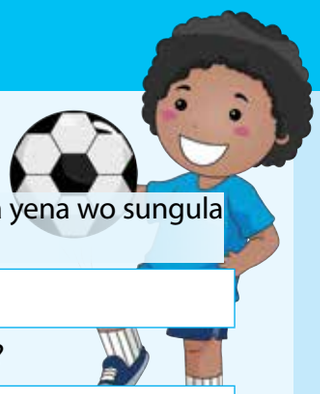
Pele a nga ri ntsena mutlangi wa ndhuma wa bolo ya milenge. Kambe u tirhile swinene ku lwela timfanelo ta vatlangi va bolo ya milenge. U tiyisise leswaku loko va vabya kumbe loko va vavisekile va ya emahlweni va hakeriwa.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 2 2019/10/21 11:37:30

Siku:

A hi tsaleni

Xana Pele a a titwa njhani loko a tlanga ntlangu wa yena wo sungula wa rixaka?

Pele a rhandza ku tshama a hanyile kahle emirini. Xana u swi tivisa ku yini leswi?

Pele u tlhelerile exikolweni loko a ri na nsati. Xana u ehleketa leswaku leswi a swi n'wi tikela kumbe a swi n'wi olovela? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

U ehleketa leswaku i yini lexi endleke leswaku Pele a va xitlangi xa ndhuma?

I mani loyi a vulavulaka eka ndzimana yo sungula?

U ehleketa leswaku Pele a tinyungubyisa hi ku tlangela tiko ra Brazil? U swi tivisa ku yini?

Vana va rhanga hi ku kasa va nga si famba. Pele u vula leswaku vana va endla yini eBrazil?

Ku na swivutiso swinharhu leswi vutisiwaka eka ndzimana ya vumbirhi. Swi tsale ehansi.

Tsala tinhlamulo ta swivutiso leswi.

Xivutiso xa 1	
Nhlamulo	
Xivutiso xa 2	
Nhlamulo	
Xivutiso xa 3	
Nhlamulo	

A hi tsaleni

Yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona. Dirowa ntila ku suka eka rito rin'wana na rin'wana eximatsini ku ya eka nhlamuselo ya rona xineneni.

anakanya	
ndhuma	
tsakela	
xidlodlo	
humelerile	

ku tiveka
ku navela
ku hlula
ku swi kota
ehleketa

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 3 2019/10/21 11:37:31

2 Swin'wana hi Pele

Rhangani hi ku bula hi swivutiso leswi emintlaweni ya n'wina. Kutani tsalani tinhlamulo.

Ximunhuhatwankulu xa xitori i mani?

Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku i ximunhuhatwankulu?

Hi marito ya wena, tsala ndhawu ya laha xitori xi humelelaka kona.

Hi marito ya wena tsala leswi u ehleketaka leswaku i hungunkulu ra xitori.

U ta fanela ku tsala nkomiso wa xitori xa Pele.

Tirhisa mepe wa miehleketo ku kunguhata nkomiso wa wena.

Eka buloko yin'wana na yin'wana tsala hungunkulu kumbe xivulwa xa nhlokomhaka.

Tirhisa yin'wana ya miehleketo leyi na vuxokoxoko lebyi nga eka pheji leri nga hundza ku kuma mahungunkulu ya wena.

ntlangu lowu a wu rhandza swinene

ndyangu wa ka vona

tlilabu leyi a yi sunguleke

laha Pele a tshama kona

swivangelo swa ku humelela ka yena

ku nghena xikolo

xipanu xo sungula lexi a xi tlangeleke.

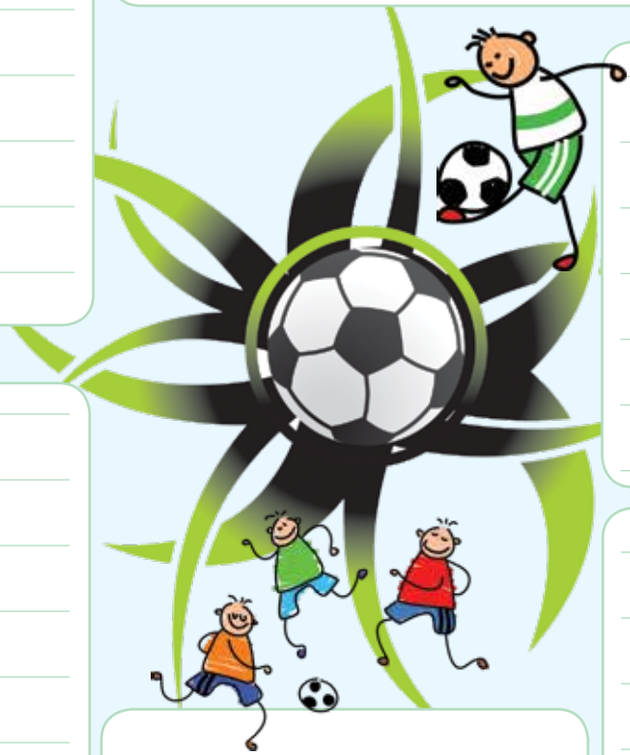
Mintlangu ya swa tiolimpiki

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 4 2019/10/21 11:37:32

Siku:

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

A hi tsaleni

Bula hi nkomiso wa wena na ntlawa wa n'wina.
Tsala nkomiso wa wena.

Mudyondzisi: Sayina _____ Siku _____

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 5 2019/10/21 11:37:34

3 Portia u hluta xitori xa bolo ya milenge

A hi hlayeni Hlaya nhluto wa buku hi xitori lexi tsariweke hi Sam, khazi wa Pele.

Sam murhandzi wa bolo ya milenge

Hi Portia

Nchabeleng

Eku sunguleni ka xitori Sam u ya hlangana na khazi wa yena Pele loyi a taka a huma eBrazil. Exikolweni Pele a nga swi koti ku tlanga khirikhete, rhagibi kumbe thenisi. Naswona a nga swi rhandzi ku dyondza ngopfu. U rhandza ntlangu wun'we ntsena: Bolo ya milenge! Pele u dyondzisa vanghana va yena lava nga eka Giredi ya mune ku tlanga bolo ya milenge. Hlaya buku leyi ku vona loko va nga hlula vana lava nga eka Giredi ya ntlhanu.

Ndzi rhandza buku leyi hikuva ndzi rhandza bolo ya milenge. Swifaniso swi dirowiwe kahle naswona swi hlovohatiwile. Vatlangi va tikomba va tlanga bolo ya milenge ya ntiyiso. Ndzi rhandza matsalele ya mutsari hikuva ya endla leswaku bolo ya milenge yi va na vutomi.

Ndzi ehleketa leswaku vanhu lava rhandzaka bolo ya milenge va fanele va hlaya buku leyi hikuva yi tsariwile kahle naswona xitori xa kona xa tsakisa.

A hi tsaleni Hlamula swivutiso leswi landzelaka hi nhluto wa buku.

Vito ra buku leyi i yini?

I mani loyi a nga tsala nhluto wa buku?

Xana buku yi vulavula hi yini?

Hikwalaho ka yini Portia a rhandza xitori lexi?

Xana u ehleketa leswaku vana van'wana va ta xi tsakela? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 6 2019/10/21 11:37:35

Siku:

Cinca swivulwa leswi nga laha hansi ku suka eka nkarhi lowu nga hundza ku ya eka nkarhi wa sweswi. Tsala swivulwa leswintshwa.

Xikombiso

Pele u tshamile eka doroba leritsongo eBrazil.

Pele u tshama eka doroba leritsongo eBrazil.

Hikwalaho ka yini Pele a swi kotile ku humelela?

U sungurile xipanu xa yena xa bolo ya milenge.

U tshikile xikolo a ya tlanga bolo ya milenge.

U pfunile vatlangi vo tala va bolo ya milenge.

Pele u vile xitlangi xa ndhuma xa bolo ya milenge.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 7 2019/10/21 11:37:38

4 Ku tsala nhluto

A hi tsaleni

Ndzandzelelano wa swivulwa leswi landzelaka wu hoxekile. Swi longoloxe hi ndzandzelelano lowu faneleke u tlhela u swi nombora.

	Ndzi ehleketa leswaku vana lava rhandzaka bolo ya milenge va fanele ku hlaya buku leyi.
	Hlaya buku leyi ku vona loko va nga swi kota ku hlula vana va Giredi ya ntlhanu.
	U rhandza ntlangu wun'we ntsena: bolo ya milenge!
	Exikolweni Pele a nga swi koti ku tlanga khirikhete, rhagibi kumbe thenisi.
	Ndzi rhandza buku leyi hikuva ndzi rhandza bolo ya milenge.
	Ndzi rhandza matsalele ya mutsari hikuva u nyika bolo ya milenge vutomi.
	Ndzi ehleketa leswaku yi tsariwile kahle naswona xitori xa kona xa nyanyula.

A hi tsaleni

U ta fanela ku tsala nhluto wa xitori xa Pele. Xo sungula, kunguhata nhluto wa wena. Tirhisa mepe wa miehleketo ku kunguhata nhluto wa wena.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 8 2019/10/21 11:37:48

Siku:

MARITO LA MANTSHWA

A hi tsaleni

Tsala nhluto wa wena.

Tsala swivulwa swa mune ehansi ka nhlokomhaka yin'wana na yin'wana.

Xitori xi vulavula hi

Pele i xikombiso xa kahle eka vantshwa hikuva

Ndzi rhandzile/A ndzi rhandzangi xitori hikuva

U fanerile/A wu fanelangi ku hlaya xitori lexi hikuva

A hi hungaseni

Dirowa xifaniso lexi kombisaka leswi xitori xi vulavulaka hi swona. Nyika xifaniso xa wena nhlokomhaka.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 9 2019/10/21 11:37:50

5 Ku cinca ka mavonele

A hi vulavuleni

Bulani hi xifaniso eka ntlawa wa n'wina.

Mi ehleketa leswaku mufana u tsakisiwa hi yini?
Mi ehleketa leswaku u rhandza ku tlanga mintlangu?
Mi swi tivisa ku yini?
Loko a wu ri munghana wa yena, a wu ta n'wi kucetela ku endla yini? Byela vanghana va wena eka ntlawa wa n'wina.

A hi hlayeni

A ndzi nga yi rhandzi bolo ya milenge. Ku nga ri hi mhaka ya leswaku a yi nga ndzi tsakisi, kambe hi leswi a ndzi nga twisisi ntlangu. Swipanu swimbirhi swi rahela bolo eka ritavala lerikulu. Eka nkarhi wa 90 wa timinete va endla leswi, ndzi nga heta ku hlaya buku leyi tsakisaka ngopfu!

Ndzi nyumisiwile hi tatana. U ndzi nyikile bolo leyi a yi ri na vito ra Pele hi siku ra mina ra ku velekiwa. Xilo lexi nga tivikaneki. A xi phutseriwile kahle xi tlhela xi va na khadi leri a ri hlayeka hi ndlela leyi: "U va na siku ra ku velekiwa lerinene Rhulani, hi rirhandzu yi huma eka Manana na Tatana". Ndzi vekile bolo ya ha phutseriwile kahle, ehenhla ka tafula ro hlayela eka rona – leswaku ndzi kota ku yi languta.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Siku rin'wana munghana wa mina a a tile ku ta ndzi endzela. "A wu humi u ya tlanga?" a vutisa. "E-e!" Ndzi hlamula hi xihatla. A hundzuluxa mahlo kutani a languta bolo leyi a yi ri ehenhla ka tafula. "I ya mani?" a vutisa hi nyanyuko. "I ya mina." Ndzi hlamula. A yi khoma, a susa phepha ro phutsela kutani a yi bambisa hinkwako. "Tana hi ta tlanga ehandle hi bolo leyi!" Ndzi pfumela hi nhloko. A yi ri bolo ya mina kutani ndzi n'wi landzelerile! Ndzi siyile buku ya mina ehenhla ka mubedo.

A ndzi nga tivi leswi a ndzi fanele ku endla swona. A ndzi yimile ntsena exikarhi ka rivala. A ndzi langutile munghana wa mina lontshwa loko a tlanga hi bolo ya mina hi ntsako. U raherile bolo eka tlhelo leri a ndzi ri eka rona. A ndzi ri lontshwa kutani a ndzi nga swi tivi leswi a ndzi fanele ku endla swona. Ndzi korhamile ndzi teka bolo kava loko ndzi tsutsuma na yona. "Ndzi rahele yona!" A huwelela a ri eka tlhelo lerin'wana ra rivala. Ndzi vekile bolo ekusuhi na nenge wa mina kutani ndzi yi raha swinene. Bolo yi tiyela kun'wana yi fika yi ba nhwanyana loyi a yimile emahlweni ka mina. Ku nyuma ka kona! Hi nkateko a yi n'wi vavisangi!

Hi nkarhinyana vana van'wana va tile ku ta tlanga na hina. Hi ku hatlisa ku huma swipanu swimbirhi. A ndzi nga yi tivi milawu ya matlangele, kambe hi ku xiya van'wana no tsutsumatsutsuma leswaku ndzi tikuma ndzi ri entlangwini, ndzi kotile ku dyondza hi xihatla. A ndzi howisangi golo kambe sweswo a swi nga vuli nchumu.

Xihlamariso xa kona hi leswi ndzi nga tikuma ndzi tiphinile swinene – hambi nyuku kumbe ridaka a swi nga vuli nchumu. Endzhaku ka sweswo a ndzo dirivula bolo kunene ku fikela loko ndzi fika ekaya. Loko manana a ndzi vona, a tsandzeka no vulavula. Kutani a n'wayitela a ku, "Hluvula tintanghu teto, a ndzi lavi ndzhope endlwini ya mina!"

Ku suka siku rolero, a ndzi rhandza ku tlanga bolo ya milenge no endla switoloveto ekamareni ra mina nkarhi wun'wana!

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 10 2019/10/21 11:37:51

Siku:

A hi tsaleni

Hlamula swivutiso leswi landzeleka.

Hikwalaho ka yini Rhulani a nyumisiwile hi tatana wa yena?

U tiphinile hi ku ntlanga ntlangu? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A tsakisiwa hi yini?

Hi marito ya wena, tsala ndzimana u hlamusela leswi humeleleke loko munghana wa yena lontshwa a tile ku ta n'wi endzela.

Manana wa yena u titwe njhani loko a fika ekaya hi minkondzo ya ndzhope?

Nyika xitori nhlokomhaka.

A hi tsaleni

Hlaya xiphemu lexi humaka eka xitori. Khwatihata mavitaswilo hi muhlovo wo tshwuka u tlhela u ba xirhendzevutana eka mavitavito hi muhlovo wa wasi.

A ndzi nga yi rhandzi bolo ya milenge. Ku nga ri hi mhaka ya leswaku a yi nga ndzi tsakisi, kambe hi leswi a ndzi nga twisisi ntlangu. Swipanu swimbirhi swi rahela bolo eka ritavala lerikulu. Eka nkarhi wa 90 wa timinete va endla leswi, ndzi nga heta ku hlaya buku leyi tsakisaka ngopfu!

Ndzi nyumisiwile hi tatana. U ndzi nyikile bolo leyi a yi ri na vito ra Pele hi siku ra mina ra ku velekiwa. Xilo lexi nga tivikaneki. A xi phutseriwile kahle xi tlhela xi va na khadi leri a ri hlayeka hi ndlela leyi "U va na siku ra ku velekiwa lerinene Rhulani, hi rirhandzu yi huma eka Manana na Tatana". Ndzi vekile bolo ya ha phutseriwile kahle, ehenhla ka tafula ro hlayela eka rona – leswaku ndzi kota ku yi languta.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 11 2019/10/21 11:37:54

6 Ku tsala swin'wana

A hi tsaleni Ku tirha hi mintlawa.

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

Kungu i nongonoko wa leswi humelelaka exitorini.

Tirhisa kungu leri ku kunguhata xitori.
Nhwanyana kumbe mufana wo huma evuswetini lebyikulu swinene; i xitsutsumi xo hlawuleka swinene; nhwanyana kumbe mufana u hlula eka mphikizano wa tinxaka ta misava kutani u hundzuka xifumi a tlhela a va na ndhuma swinene.

Nyika xitori xa wena nhlokomhaka.

Tsala manghenelo kumbe masungulo lama nyanyulaka.

Mbangu i yini? Xitori xi humelele kwihi naswona xi humelele rini?

I vamani swimunhuhatwa?

Xitori xi herisa ku yini?

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 12 2019/10/21 11:37:57

Siku:

A hi tsaleni Swirhangi na tinhlamuselo ta swona.

SWIRHANGI

Hi lungelela xirhangi eka nsinya ku kota ku vumba rito rin'wana.

mu-	vun'we
va-	vunyingi
xi-	vun'we

swi-	vunyingi
ti-	vunyingi
vu-	vunyingi

khwatihata swirhangi swa marito lama tikisiweke.

- ☐ Vana va dya **swinkwa**.
- ☐ Munhu wo **tivona** a nga xiximi van'wana,
- ☐ **Mutirhi** wa le vhengeleni.
- ☐ **Vusokoti** byi tihlengeletela swakudya swa byona.
- ☐ Chela **swimatana** endzeni ka xihlambetwana.
- ☐ **Ximanga** lexi i xa mani?

A hi tsaleni Swilandzi swa marito

SWILANDZI

Hi lungelela xilandzi emakumu ka rimitsu ku kota ku vumba rito rin'wana.

-ana -nyana -isa -iwa -ela

Tirhisa swilandzi leswi ku vumba marito lamantshwa.

Kokwana u (dya) n'wana.

Mudyondzisi u hi (tsala) xitoloveto.

U ta (ba) loko u nga yingisi.

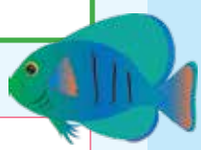
U fanele ku (famba) mpfhuka lowutsongo.

Tatana u (tirha) ndyangu wa yena.

Swihikahati swa hefemulo swi tirhisiwa ku hambanisa swilo leswi nga eka nxaxameto, handle ka loko rito leri landzelaka ri ri 'na".

A hi tsaleni Tsala swivulwa leswi landzelaka nakambe. Tatisa hefemulo etindhawini leti faneleke.

Tatana u hi xavela malekere tiyogati makokisi na machipisi.

Ndzi rhandza ku tlanga mintlangu ku hlalela tifilimi no hlaya tibuku.

Rhulani a nga tivi nchumu hi khirikhete bolo ya milenge na rhagibi.

MUDYONDZISI: Nsayino ☐ Siku ☐

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 13 2019/10/21 11:38:06

7 Ntlangu wa Pele wo hetelela

A hi vulavuleni

Tlhelani mi hlaya tindzimana leti vulavulaka hi Pele kutani hi mintlawa, mi vulavula hi nkoka wa mintlangu. Nyika mbulavulo mayelana na leswaku hikwalaho ka yini mintlangu yi ri ya nkoka.

Kambela mbulavulo wa un'wana na un'wana u tirhisiwa tafula leri nga laha hansi. 5 i ya mbulavulo wo hlawuleka, 4 i ya mbulavulo wa kahle kasi 3 i ya mbulavulo lowu faneleke ku antswisiwa.

	5	4	3
Mahungu ya helerile no va erivaleni.			
U tirhisa vuxokoxoko lebyi seketelaka.			
A nga tilumalumi naswona u languta vayingiseri.			
U vulavula hi rito leri twalaka kahle.			
U vulavula a nga kangan'wi.			
Mahungu ya landzeleriwa hi ku olova naswona ya koka rinoko ra muyingiseri.			
U na masungulo, miri na mahetelelo ya kahle swinene.			
U tirhisa marito yo hambana lama tsakisaka.			
U tirhisa swivulwa leswi faneleke naswona swi twisiseka hi ku olova.			

A hi hlayeni

Va vula leswaku swilo swa kahle hinkwaswo swi fanele ku va na makumu. Leswi swi vile ntiyiso hi 1977 loko ntirho wa xitlangi xa ndhuma wu fika emakumu. Leswi swi endlekile loko Pele wa le Brazil a tlanga ntlangu wa yena wo hetelela erivaleni ra mintlangu ra Giants eNew York.

Phuresidente wa le United States, Jimmy Carter, u nyikile mbulavulo a tlhela a landzeleriwa hi Muhammad Ali loyi a vulavuleke a ku: "A ndzi swi tivi loko a ri mutlangi wa kahle, kambe mina ndza n'wi tlula." Ali u swi amukerile endzhaku leswaku "sweswi ku na van'wamintlangu lava n'wi tlulaka va xiyimo xa le henhla swinene" a tiyisisa xiyimo xa yena na xiyimo xa Pele tanihi van'wamintlangu lava tivekaka swinene eka pulanete leyi.

Pele u howisile golo ya yena yo hetelela hi ku raha loku nga kavanyetiwiki eka mpfhuka wa 30 wa timitara. Ntshungu a wu huwelela wu ku, "Pele u Hosi!" hi nkarhi wa ku wisa jesi ra Pele ra nomboro ya khume ri wisisiwile kasi loko ntlangu wu herile ku vile na mimbulavulo yo tala na ku hahisa mijeko yo tlangela swiendleko swa siku.

Mhaka yo vavisa hi leswi mpfula a yi halaka kunene loko ntlangu wu hela, kambe phephahungu ra le Brazil ri hlamusele leswaku a swi endliwa hi leswi "matilo a ya rila".

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 14 2019/10/21 11:38:10

Siku:

A hi tsaleni

VAMAVIZWENI

Vamavizweni i marito lama nga na nhlamuselo yo fana kumbe yo yelana.

Hikwalaho ka yini 1977 a ri ri lembe ro hlawuleka eka Pele?

Mohammad Ali a ri mubi wa xibakele. Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini a tivula leswaku wa va "tlula"?

Hikwalaho ka yini Ali a vurile leswaku yena na Pele a va ri van'wamintlangu va ndhuma swinene eka pulanete leyi?

Hikwalaho ka yini "matilo a ya rila"?

A hi tsaleni

Hlawula rito leri nga na nhlamuselo leyi fanaka na ya rito leri tsariweke hi ku tikisa. Ri tsale ekusuhi na xivulwa lexi faneleke.

mahetelelo	tiveka ngopfu	humesiwa	na ngopfu	phephahungu

Va ri swilo swa kahle swi fanele ku va na **makumu**.

Jesi ra Pele ra nomboro ya khume ri vile ri **wisisiwa**.

Pele na Ali i van'wamintlangu va **ndhuma** emisaveni hinkwayo.

Mpfula a yo **halaka kunene**.

Nyuziphepha ya le Brazil yi kombisile nkoka wa ku na ka mpfula.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 15 2019/10/21 11:38:12

8 Ku swi hlanganisa

A hi vulavuleni

A hi endleni ntlangu.

Hlanganani eka mintlawa ya n'wina. Tumbuluxani ntlangu hi Pele. Mi fanele ku va na swimunhuhatwa swa mune entlangwini wa n'wina.

Endzhaku ko titoloveta ntlangu wa n'wina, wu andlaleleni tlilasi.

A hi tsaleni

Tsala nhluto wa ntlangu. Tirhisa fureme leyi ku tsala nkambisiso wa wena.

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

Leswi ntlangu wu vulavulaka hi swona:

Vatlangi: Xana va khorwisa? A va vulavulela ehenhla? Swikoweto a swi ku byela xanchumu hi ximunhuhatwa? Hi xihi ximunhuhatwa lexi a xi ri kahle swinene naswona hikwalaho ka yini?

Ririmi: Xana xitori a xi twisiseka? U twisise leswi a swi vuriwa hi swimunhuhatwa? A wu tsakela ku yingisela vatlangi?

Hikwalaho ka yini swi fanerile kumbe swi nga fanelangi ku vona ntlangu lowu:

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 16 2019/10/21 11:38:25

Siku:

A hi tsaleni

Tatisa swihikahati swa hiko, letere lerikulu, hefemulo, mfungho wa xivutiso na swirhatana.

Tirhisa swirhatana emahlweni na le ndzhaku ka marito ya xivulavuri kumbe mutsari.

Swikombiso: Mudyondzisi u te, "Mi endlile ntirhokaya wa n'wina?" "Ndzi tiva nhlamulo," a hlamula.

Loko ndzi tlanga bolo ya milenge ndzi titwa ndzi ri na matimba na byongo bya mina byi va byi nga ri na nchumu ndzi titwa ndzi tsakile hikuva ntshikelelo lowu ndzi nga na wona wa famba ndzi rhandza no tsala hikuva ndzi va na ku anakanya swilo ndzi va na minyanyuko yo hambana kutani loko ndzi titwisa xisweswo ndzi tsala leswi ndzi nga swi koteki ku swi byela vanhu kutani ndzi swi endla switori ndzi tshemba leswaku siku rin'wana un'wana u ta ndzi vona loko ndzi tlanga ntlangu kumbe u ta hlaya wun'wana wa mintlangu ya mina kutani a titwa a tsakile ko tala ndzi byela manana leswaku ndzi rhandza swilo leswi ndzi swi endlaka

A hi tsaleni

U tirhisa nkarhi wa sweswi ku kombisa leswi humelelaka kumbe leswi u swi endlaka. "Ndzi famba hi bazi."

Endla nxaxameto wa swilo swi u leswi endlaka siku rin'wana na rin'wana. Tirhisa nkarhi wa sweswi. *Swikombiso:* Ndza pfuka. Ndzi ya exikolweni.

Tsalani leswi mi swi endleke loko mi tumbuluxa ntlangu wa n'wina. Tsalani swivulwa swa n'wina eka nkarhi lowu nga hundza. *Swikombiso:* Ndzi pfukile nimixo. Ndzi vulavulerile ehenhla.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 17 2019/10/21 11:38:37

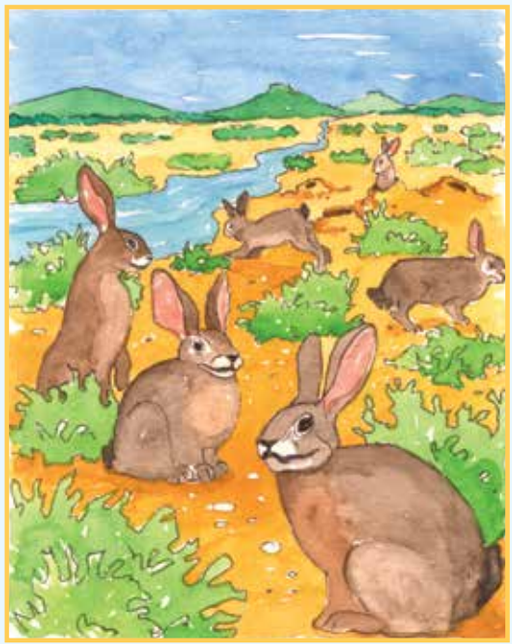
9 Mpfundla wo hlawuleka

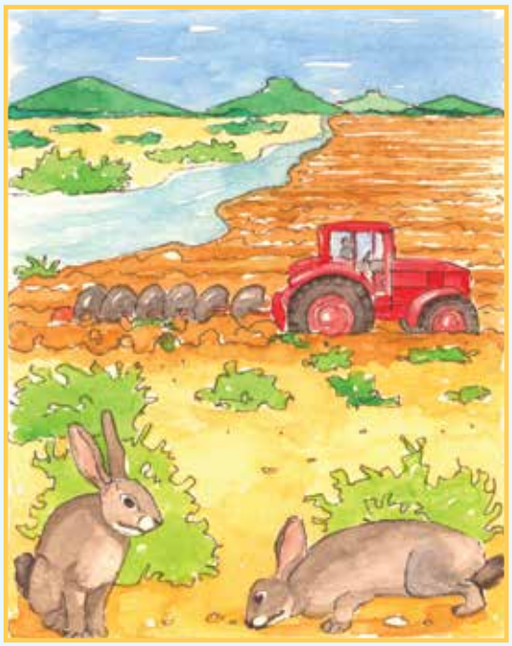

A hi vulavuleni

Languta swifaniso leswi landzelaka.

Languta xifaniso lexi nga eximatsini. U vona yini? Languta xifaniso lexi nga exineneni. U vona yini? Swifaniso leswi swa hambana? Hi kwihi ku hambana ka swona?

A hi hlayeni

Mimpfundla ya le nambyeni yi kumeka ntsena eAfrika-Dzonga, eKaroo. Khombo ra kona hi leswaku i swian'wisi leswi chavisiwaka swinene. Yi le ka xiyimo xa khombo ra ku **nyamalalela** makumu.

Mimpfundla ya le nambyeni yi tshama ekusuhi na milambu eKaroo. Misava ya kona yi yi pfumelela ku cela minkele. Mimpfundla ya le nambyeni yi fanele ku va na minkele leswaku yi ta kota ku kurisa vana va yona eka yona, lava nga vatsongo ngopfu loko va tswariwa – vo hundzanyana bokisi ra mencisi hi xiyimo. Vana va vitaniwa swimpfundlana.

Van'wana varimi va rimile ekusuhi na milambu. Hikokwalaho makhwati na swikhwatana swa mimpfundla swi herisiwile. Ku na leswitsongo na tindhawu letitsongo laha mimpfundla leyi yi nga hanyaka kona leswaku yi kota ku hlayisa swimpfundlana swa yona.

Va South African Wildlife Society va ringeta ku hlayisa mimpfundla ya le nambyeni. Van'wana van'wamapurasi eKaroo va twananile ku sirhelela mimpfundla emapurasini ya vona. Nakambe ku na pfhumba ra ku andzisa mimpfundla eDe Wildt Nature Reserve. Endhawini leyi va kota ku andzisa mimpfundla hi ndlela leyi nga hlayiseka. Va tshemba leswaku va ta tlhela va tlherisela mimpfundla leyi eKaroo, laha yi kumekaka no tshama kona.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 18 2019/10/21 11:38:38

Siku:

A hi twisiseni

Tlhela u hlaya ndzimana ya mpfundla wa le nambyeni.

Xitshuriwa lexi xi hi nyika vuxokoxoko. Xi hi nyika vuxokoxoko bya njhani?

Xana mimpfundla ya le nambyeni yi fana na mimpfundla yin'wana?

U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini yi vitaniwa mimpfundla ya le nambyeni?

Xana mpfundla wa le nambyeni wu le khombyeni? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

U ehleketa leswaku hi nga endla yini ku ponisa mpfundla wa le nambyeni?
Tsala swivulwa swimbirhi.

Mpfundla wa le nambyeni wu kumeka kwihi?

Xana va tani hi kwihi loko va tswariwa?

Hikwalaho ka yini ku sale mimpfundla yo ka yi nga talangi? Tsala swivulwa swimbirhi.

Xana varimi va endla yini ku ponisa mpfundla wa le nambyeni? Tsala swivulwa swimbirhi.

Xana phurogireme yo andzisa mimpfundla yi lava ku fikelela yini?

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 19 2019/10/21 11:38:42

10 Swin'wana hi mpfundla wa le nambyeni

A hi tsaleni

Bana xirhendzevutana xa wasi eka xivulwa xa nhlokomhaka xa ndzimana yin'wana na yin'wana; khwatihata swivulwa leswi seketelaka hi muhlovo wo tshwuka.

Xivulwa xa nhlokomhaka xi katsakanya hungunkulu hi xivulwa xin'we.

Mimpfundla ya le nambyeni yi kumeka ntsena eAfrika-Dzonga, eKaroo. Khombo ra kona hi leswaku i swian'wisi leswi **chavisiwaka** swinene. Yi le ka xiyimo xa khombo ra ku **nyamalalela** makumu.

Mimpfundla ya le nambyeni yi tshama ekusuhi na milambu eKaroo. Misava ya kona yi yi pfumelela ku cela minkele. Mimpfundla ya le nambyeni yi fanele ku va na **minkele** leswaku yi ta kota ku kurisa vana va yona, lava nga vatsongo ngopfu loko va tswariwa – vo va va kulunyana eka bokisi ra mencisi. Vana va vitaniwa swimpfundlana.

Van'wana varimi va rimile ekusuhi na milambu. Hikokwalaho makhwati na swikhwatana swa mimpfundla swi herisiwile. Ku na leswitsongo na tindhawu letitsongo laha mimpfundla leyi yi nga hanyaka kona kutani yi kota ku hlayisa swimpfundlana swa yona.

Va *South African Wildlife Society* va ringeta ku hlayisa mimpfundla ya le nambyeni. Van'wana van'wamapurasi eKaroo va twananile ku sirhelela mimpfundla emapurasini ya vona. Nakambe ku na pfhumba ra ku andzisa mimpfundla eDe Wildt Nature Reserve. Endhawini leyi va kota ku andzisa mimpfundla hi ndlela leyi nga hlayiseka. Va tshemba leswaku va ta tlhela va tlherisela mimpfundla leyi eKaroo, laha yi kumekaka no tshama kona.

A hi tsaleni

Swivulwa swa nkombo leswi nga laha hansi swi hi mayelana na mpfundla wa le nambyeni. Ntlhanu wa swona swi vulavula hi nhlokomhaka leyi fanaka, kambe swimbirhi a swi fambelani hikuva swi vulavula hi swilo swin'wana. Hi swihi swivulwa leswi nga fambelaniki na swin'wana? Swi khwatihate.

Mimpfundla ya le nambyeni yi hanya eribuweni ra nambu eKaroo.

Misava eKaroo yi kahle ku kota ku tiendlela minkele ya yona.

Yi dya swimilana leswi swi milaka etlhelo ka nambu.

Xin'wanana xi hi sayizi ya bokisi ra mencisi.

Swi le ka khombo ro herisiwa swi nyamalala.

Van'wamapurasi va rima etlhelo ka milambu kutani va onha mikele ya swona.

Swimpfundlana i swintsongo swinene.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 20 2019/10/21 11:38:42

Siku:

Hetisa mepe lowu wa miehleketo hi mpfundla wa le nambyeni.

Swakudya

Swihlawulekisi (leswi wu langutekisaka xiswona na leswi wu swi rhandzaka)

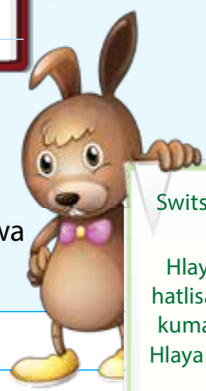
Mpfundla wa le nambyeni

Laha wu tshamaka kona (laha wu kumekaka kona)

A hi tsaleni

Tirhisa xivulwa xa nhlokomhaka lexi u tsaleke xirhendzevutana eka xona eka ndzimana yo sungula ku tsala nkomiso wa leswi yi vulaka swona hi mpfundla wa le nambyeni.

Switsundzuxo swo tsala nkomiso:

Hlaya xitshuriwa hi ku hatlisa leswaku u kota ku kuma timhakankulu (ku Hlaya hi ku hatlisa u karhi u valanga).

Khwatihata marito ya nkoka swinene.

Tsala marito ya nkoka. Tirhisa marito ya nkoka eka swivulwan'we. Hlanganisa swivulwan'we hi ku tirhisa mahlanganisi. Fananisa na xitshuriwa xo sungula.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 21 2019/10/21 11:39:12

11 Tinhlayo ti hlamusela xitori xo tsana

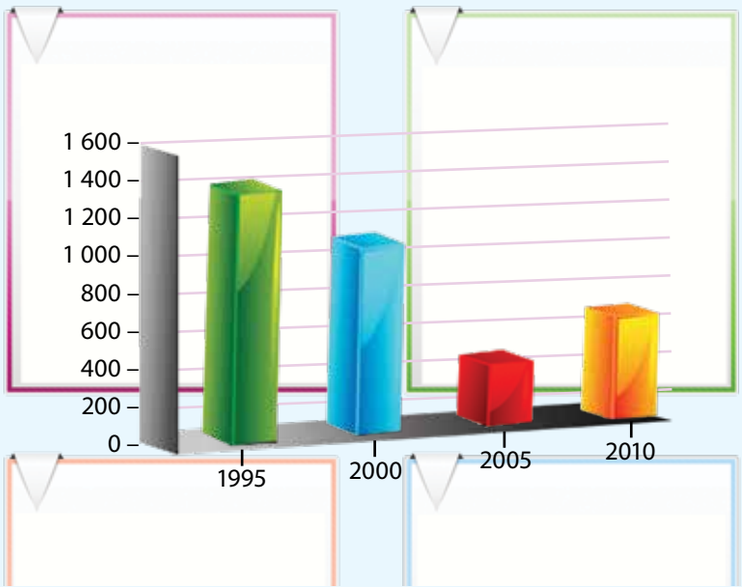
A hi hlayeni

Xiya girafu. Hlaya tinomboro leti ti nga eximatsini na malembe lama nga ehansi.

A hi twisiseni

Kuma leswi girafu yi hi byelaka swona. Kutani hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Girafu yi hi kombisa yini?

Xana a ku ri na mipfundla ya le nambyeni yingani hi 1995?

Hi rihi lembe leri a ku ri na nhlayo ya le hansi swinene ya mimpfundla ya le nambyeni?

Xana nhlayo ya mimpfundla ya le nambyeni yi tlakukile exikarhi ka 2005 na 2010? Hikwalaho ka yini?

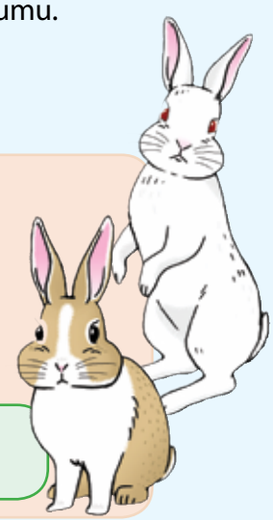
Mimpfundla i swiharhi leswi nga ekhombyeni ro herisiwa swi nyamalalela makumu. Xana swi vula yini?

Hlawula yin'we ya tinhlamulo tinharhu leti nga laha hansi.

1. Yi le khombyeni ro herisiwa yi nga ha kumeki.

2. Yi le ku rhurhisiweni ku ya eka xiphemu xin'wana xa Afrika-Dzonga.

3. Yi le ku rhurhisiweni ku ya eka mapurasi lama nga ehandle ka le Karoo.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 22 2019/10/21 11:39:23

Siku:

MARITOLA
MANTSHWA

A hi tsaleni

Eka rixaxa rin'wana na rin'wana, yelanisa rito ro sungula leri tsariweke hi ku tikisa na nhlamuselo ya rona yo huma eka nxaxameto. Marito man'wana ya vula nchumu wun'we. Hlawula rito leri faneleke.

Tsala marito lama tikisiweke eka dikixinari ya wena.

nkele	languta	ncele	longoloxa	mirhi
nyamalala	ehleketa	ku va swi nga ha kumeki	khwati	nhova
xaxameta	katsakanya	longoloxa	vona	tshemba
tinhlayo	tinomboro	anakanya	swihlahla	mirhi
miehleketo	mianakanyo	chavisiwa	xanisiwa	kholwa

A hi tsaleni

Hlanganisa phere yin'wana na yin'wana ya swivulwa ku vumba xivulwa xin'we.

loko

kutani

hikuva

kambe

naswona

hikwalaho

Xikombiso:

Mimpfundla ya le nambyeni yi le khombyeni ro nyamalala.

Va *Wildlife Society* va ringeta ku yi ponisa.

Mimpfundla ya le nambyeni yi le khombyeni ro nyamalala hikwalaho va *wildlife society* va ringeta ku yi ponisa.

Mimpfundla ya le nambyeni yi fanele ku cela minkele etlhelo ka nambu Varimi va rima ekusuhi na milambu.

Ku na pfhumba ro andzisa mimpfundla. Ku andzisa ka mimpfundla ku humelela hi mfanelo.

Va tshemba leswaku va ta tlhela va tlherisela mimpfundla leyi enambyeni. Mimpfundla yi lunghekile ku tlheriseriwa enambyeni.

Mimpfundla a yi nga ha kumeki yi ri ekhombyeni. Pfhumba leri ri humelela kahle.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 23 2019/10/21 11:39:32

12 Ku dyondza hi mimpfundla

Longoloxa swivulwa hi ndzandzelelano lowu faneleke ku kota ku vumba ndzimana.

A hi tsaleni

Endzhaku ko hlaya buku leyi, vahlayi a va nga tivi ntsena leswi mimpfundla yi hanyisaka xiswona, kambe va ta tiva na leswaku hikwalaho ka yini yi endla leswi yi endlaka swona.

Mimpfundla yi hi swivumbeko,mihlovo na voya byo hambana.

Buku leyi yo nyika vuxokoxoko yi dyondzisa vahlayi hi mahlayisele ya mimpfundla ya vona, swi nga lawuriwi hi rixaka ra yona.

Ku na tinxaka ta mimpfundla to tlula makumemune emisaveni.

Ku na switsundzuxo swo nyika swakudya, vuxokoxoko bya mabasisele na swibumabumelo swa vutiolori.

Tsala xivulwa xa nhlokomhaka ya ndzimana ya wena.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 24 2019/10/21 11:39:39

Siku:

A hi tsaleni

Tirhisa mahlanganisi lama ku hlanganisa swivulwa leswi nga laha hansi kutani u tsala ndzimana.

xo sungula

ku landzela

kutani

endzhaku ka sweswo

ku hetelela

Mabasisele ya hoko ya mpfundla

Humesa mpfundla wa wena ehokweni. Wu veke ekhiretini. Olela mavatlo ya thyaka u chela endzeni ka pulasitiki. Basisa u tlhela u chela mirhi yo dlaya switsongwatsongwana endzeni ka hoko. Sula ehansi hi thawula ra khale. Chela mavatlo lamantshwa. Tiyisisa leswaku ku na mati lama baseke yo nwa na swakudya.

A hi tsaleni

Tsala ndzimana hi ku hunguteka ka mimpfundla ya le nambyeni exikarhi ka 1995 na 2010. Ndzimana ya wena a yi fanelangi ku hundza mintila ya nhungu. Girafu leyi nga eka phepha ro tirhela ra 11 yi na vuxokoxoko lebyi nga ta ku pfuna ku tsala ndzimana.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 25 2019/10/21 11:39:52

13

Mimpfundla ya nhova na mimpfundla ya le kaya

A hi hlayeni

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa na ku valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Ku na mimpfundla ya nhova na mimpfundla ya le kaya. Mimpfundla ya le kaya i swifuwana swa kahle no rhandzeka swinene. Mimpfundla ya nhova yi kumeka eka madyitiko hinkwawo handle ka le Antarctica. Mimpfundla hinkwayo leyi lerhisiweke yi huma eka mimpfundla ya le Yuropa, leyi tlhelaka yi vitaniwa mimpfundla ya ntolovelo.

U nga kuma mimpfundla leyikulu na leyitsongo. Mimpfundla yin'wana yi na tinhloko leti nga tontswa kasi yin'wana yi na tinhloko letikulu to anama. Mimpfundla yo hambana yi na voya bya mihlovo yo hambana: Mimpfundla ya nhova yi na voya bya buraweni kasi mimpfundla ya le kaya yi na voya byo koma byo basa, bya ntima kumbe bya mpunga. Voya byi kufumeta mimpfundla.

Mimpfundla yi na milenge ya le ndzhaku yo tiya leyi yi tlulatlulaka hi yona. Yi nga tsutsuma rivilo ra 23 wa kilomitara hi awara no tlula ku hundza 5 wa timitara.

Mpfundla wu twa kahle swinene naswona wu kota ku twa mipfumawulo yo huma eka matlhelo hinkwawo. Mahlo ya mpfundla ya le matlhelo ya nhloko ya wona. Hikwalaho ka sweswo, wu kota ku vona ematlhelo hinkwawo, emahlweni na le ndzhaku. Mpfundla wu kota ku nuhetela swinene.

Mimpfundla yi dya matluka. Meno ya yona a ya yimi ku kula, kasi ku luma no cakunya swi pfuna ku sivela meno leswaku ya nga lehi swinene. Hi nkarhi wa tin'hweti ta vuxika, yi hanya hi mahanti, swirhabyana na mihandzu ya swimilana swa nhova na mirhi.

Mimpfundla i swiharhi swa nivusiku. Yi dya no tlanga swinene nivusiku ku suka hi nkarhi wa mpimavayeni ku ya fika hi nkarhi wa mahlambandlopfu. Ninhlekanhi ya wisa yi tlhela yi etlela.

Mpfundla wa xifuwana lowu nga hlayiseka wu nga hanya malembe ya nhungu ku fika eka khumembirhi.

Swimpfundlana swi tswariwa mahlo ya swona ya pfalekile naswona swi va swi nga ri na voya.

Ku kota ku kufumeta swimpfundlana, manana wa swona u swi funengeta hi byanyi na swiphemu swa voya bya yena exisakeni lexi a xi celeke endzeni ka misava. Loko swi ri na vhiki, swimpfundlana swi pfula mahlo ya swona swi tlhela swi kumeka swi mirile voya byo vevuka. Loko swi ri na mavhiki mambirhi, swimpfundlana swi huma exisakeni xa swona. Manana wa swona u swi an'wisa eka mavhiki yo sungula ya vutomi bya swona. Kutani swi sungula ku tilavela swakudya swa swona. Loko swi ri na tin'hweti ta ntsevu, swi sungula ku kurisa vana va swona.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 26 2019/10/21 11:40:02

Siku:

A hi tsaleni

MARITOLA MANTSHWA

Xitshuriwa lexi xi vulavula hi yini?

Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka.

Eka tafula leri nga laha hansi, tsala swilo swa ntlhanu leswi hambanaka exikarhi ka mpfundla wa le kaya na mpfundla wa nhova.

Mimpfundla ya le kaya	Mimpfundla ya nhova

Tsala ntlhanu wa swilo swa ntiyiso leswi tivekaka swo huma eka xitshuriwa.

Hetisa swivulwa u tsala hlayelo ra tshamelo u tirhisa ya marito lama nga endzeni ka swiangi.

N'wana u lava _____ (dya) vuswa.

Hi lava _____ (tsala) xitoloveto.

U nga rivali _____ (teka) matluka yo nyika mpfundla wa wena.

Ndzi lava _____ (famba) ndzi ya vona mpfundla wa munghana wa mina.

Mpfundla wu kota _____ (hanya) malembe ya khumembirhi.

Maendli hinkwawo ya na xivumbeko xa hlayelo ra tshamelo. "Ku vona" "ku cina" na "ku tirha" i swikombiso swa hlayelo ra tshamelo. hlayelo ra tshamelo a ri kombisi nkarhi wa riendli naswona a ri na vunyingi. Ri tirha tanihi nhlokomhaka, xik: ku famba swa vonisa. Ri nga tlhela ri tirha tanihi xiendliwa

Xikombiso: Va tsakela ku famba.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 27 2019/10/21 11:40:13

14 Ku languta mpfundla wa le kaya na mpfundla wa nhova

A hi tsaleni Tlhela u hlaya xitshuriwa xa mpfundla wa le kaya na mpfundla wa nhova.

Tsala ndzimana u hlamusela leswi manana mpfundla wa xisati wa le nhoveni wu hlayisisaka xiswona vana wona.

A hi tsaleni Tlhela u tsala swivulwa leswi nga laha hansi u ri karhi u tirhisa xitwananisi lexi faneleke.

Ku na mimpfundla ya le nambyeni wo/yo tala eKaroo.

Swimpfundlana xi/swi tswariwa lembe rin'wana na rin'wana.

Varimi u/va rima masimu ekusuhi na milambu.

Vanhu va/mi onha makhwati na swimila.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 28 2019/10/21 11:40:17

Siku:

MARITO LA MANTSHWA

A hi tsaleni

Khwatihata hlayelo ra tshamelo u tlhela u ba xirhendzevutana eka maendli lama nga eswivulweni leswi landzelaka.

Ndzi tsakela ku fuwa mpfundla.

Ndzi fanele ku hlayisa mali leswaku ndzi ta kota ku xava mpfundla.

Swa tika ku veka mali hikuva ndzi rhandza ku xava swilo emavhengeleni.

A ndzi swi lavi ku ya emavhengeleni hikuva ndzi nga ta tirhisa mali hinkwayo.

Ndzi kunguhata ku hlayisa mali ebangi n'hweti yin'wana na yin'wana.

Manana u ndzi dyondzisile ku veka mali leswaku ndzi ta kota ku kuma leswi ndzi swi navelaka.

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya ndzimana ya *Tinxaka to hambana ta mimpfundla*. Tsala nkomiso wa ndzimana.

Tiyisisa leswaku u endla swilo leswi landzelaka:

• Tsema xitshuriwa xa masungulo hi kwalomu ka n'wexanharhu	• Boxa mahungunkulu.
• Hlanganisa swivulwa swo kongoma swi va swivulwa swo angarhela.	• Cinca marito ya munhu kumbe marito yo rungula ya va switatimende.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 29 2019/10/21 11:40:19

15 Ku languta swigaririmi

A hi hlayeni

Hlaya ndzimana leyi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xi tile hi milenge ya kahle leyi cheriweke oyili. Xi lehile ku ringana makumenharhu wa timitara ku tlula mirhi tanihi xihontlovila, xi petsa min'wala ya xona ekusuhi na xifuva xa xikokovi. Nenge wun'wana na wun'wana wu fana na pisitoni, mpimo wa magidi wa rhambu ro basa, leyi nghenelelekeka eka tintambhu ta misiha, tanihi mahavelo ya socha.

Ndzhumbi wun'wana na wun'wana i thani ya nyama, nhlanganiso wa ayivhori na nsimbhi, ku suka eka hoko leyikulu ya ku hefemula ya xiphemu xa miri xa le henhla ku humelela mavoko yo hlawuleka ya cikinyelaka emahlweni, mavoko na swandla leswi nga rhwalaka no kambela vavanuna tanihi switlangiso.

Hi Ray Bradbury

A hi tsaleni

U ehleketa leswaku i xiharhi muni?

Hi rihi rito leri ku byelaka leswaku a xi ri xikulu?

Mutsari u ringanisa milenge ya xona na yini?

U tirhise swigaririmi swihi ku kota ku endla ku yelanisa loku?

Mutsari u vula leswaku ndzhumbi wun'wana na un'wana a wu ri thani ya nyama. nyama. Xana l xigaririmi muni lexi?

A hi tsaleni

Yelanisa swivulavulelo leswi nga eximatsini na tinhlamuselo ta swona leti nga exineneni.

Xivulavulelo
ku hlaya tinyeleti
ku famba emoyeni
ku banana hi rhanga ro hisa
ku pana sikisi

Tinhlamuselo
ku tsutsuma
ku holova
ku etlela ni ndlala
ku tsaka swinene

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 30 2019/10/21 11:40:22

Siku:

A hi tsaleni

Khwatihata swivulavulelo eka swivulwa leswi nga laha hansi. Kutani vula leswi xin'wana na xin'wana xi vulaka swona.

Hi tirhisa vumunhuhati ku nyika nchumu lowu nga riki munhu swihlawulekisi swa munhu swo fana na ku yingisa, ku twa kumbe ku vulavula. Vatsari va tirhisa vumunhuhati ku endla leswaku xanchumu xi vonaka swinene.

Manana u ndzi bela mavoko hi leswi ndzi nga humelela.

Magezi a nga na nhloko, leswi a swi endlaka a swi twali.

Sesinyana u pandza hi nhloko.

A hi tsaleni

Khwatihata swilo leswi nga hanyeki u tlhela u ba xirhendzevutana eka swihlawulekisi swa vumunhu eka swivulwa leswi landzelaka.

Xixika a xi phutserile Cape Town hi ayisi ya xona.

Wachi yi huwelerile leswaku i nkarhi wo pfuka.

Matilo ya rila ya halata mpfula ya xihangu.

Tinyeleti ti hi tovela mahlo ti ri ehenhla exibakabakeni nivusiku.

Ku yingisela piyano loko yi ri karhi yi chaya risimu ra yona leri endleke leswaku ndzi cina.

Mirhi yi hefemula moya wa ntshuxeko loko ku ba swimoyana.

A hi tsaleni

Yelanisa swivuriso na tinhlamuselo ta swona.

Dirowa ntila ku suka eka xivuriso ku ya eka nhlamuselo ya xona.

Xivuriso
Nkuku a wu hlayisi swikukwana.
Rihlampfu lerintshwa ri tiya hi lera khale.
U nga landzeleli nyoka enkeleni wa yona.

Tinhlamuselo
Vantshwa va dyondza eka vanhu lavakulu.
U nga yi eka tindhawu ta nghozi.
Wanuna a nga hlayisi vana.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 31 2019/10/21 11:40:22

16

Ku languta matsalele nakambe

A hi tsaleni

U ta tsala xitsalwana hi xiharhi kambe u fanele u rhanga hi ku kunguhata xitsalwana. Xitsalwana xa wena xi fanele ku va na tindzimana ta mune.

Bubutsa byongo u nga si tsala xitsalwana. Tsala swilo hinkwaswo leswi u swi ehleketaka.

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

Swihlawulekisi (leswi xiharhi lexi xi langutekisaka xiswona)

Ndhawu (laha xi kumekaka kona)

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 32 2019/10/21 11:40:33

Siku:

A hi tsaleni

Tsala xitsalwana xa wena.

- Eka ndzimana yo sungula vula ndhawu ya laha xiharhi xi tshamaka kona na leswaku xi tshama xi ri xoxe kumbe swi hi ntlawa.
- Eka ndzimana ya vumbirhi ya xiharhi xa wena: nyika nhlamuselo yo vula leswaku xi kurile ku fika kwihi na leswi xi langutekisaka xiswona.
- Eka ndzimana ya vunharhu hlamusela leswi xiharhi xa wena xi vulavurisaka xiswona: mipfumawulo leyi xi endlaka yona.
- Eku heteleleni, vula leswaku xiharhi xa wena xi hanya nkarhi wo tanihi kwihi na loko xi ri ekhombyeni kumbe xi nga ri ekhombyeni ro herisiwa xi nyamalala.

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 33 2019/10/21 11:40:34

Tikambisise

Ndzi kota ku		
hlaya xitshuriwa		
hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa		
yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona		
boxa tinhlamuselo ta marito		
kunguhata no tsala nkomiso		
hetisa swivulwa ndzi tirhisa maendli ya nkarhi lowu nga hundza		
hundzula swivutiso ku suka eka nkarhi lowu nga hundza ku ya eka nkarhi wa sweswi		
longoloxa swivulwa		
hetisa no tirhisa mepe wa miehleketo		
tsala nhluto wa buku		
ku kombisa buku hi ku dirowa xifaniso		
vulavula hi xifaniso		
tsala ndzimana		
boxa mavita-vito na mavitaswilo		
tirhisa swirhangi na swilandzi ku vumba marito lamantshwa		
hikahata ndzimana		
nyika mbulavulo		
tsala no andlala ntlangu		
endla nxaxameto		
vulavula hi xifaniso		
boxa nhlokomhaka na swivulwa leswi seketelaka		
hlaya girafu		
lemuka vamavizweni		
tirhisa mahlanganisi		
ku tsala ku hambana eka tafula		
boxa swilo leswi tivekaka swa ntiyiso		
tirhisa hlayelo ra tshamelo		
tirhisa vun'we na vunyingi bya switwananisi		
boxa maendli		
lemuka no tirhisa swigego na vumunhuhato		
tirhisa swivulavulelo		
yelanisa swivuriso na tinhlamuselo ta swona		
kunguhata no tsala xitsalwana		

XIT HL Gr5 B1 TH1.indd 34 2019/10/21 11:40:38

Siku:

Nkongomelo wa 2: Tiatikili ta phephahungu

Leswi nga endzeni

Vavasati emahungwini
Kotara ya 1: Mavhiki ya 5 - 6

17 Nothembi – muyimbeleri wo hambana na van'wana 36
Ku hlaya atikili ya phephahungu hi Nothembi.
Ku hlamula swivutiso hi atikili ya phephahungu.
Ku boxa tinhlamuselo ta marito.
Ku tirhisa nkarhi lowu nga hundza u vumba swivulwa.
Ku tirhisa maengeteri ku hetisa swivulwa.

18 To tala hi Nothembi 38
Ku tirhisa mahlanganisi ku hetisa swivulwa no vumba swivulwa swa wena.
Ku tsala swivulwa swo hlamusela.
Ku vulavula hi xifaniso.
Ku longoloxa marito lama nga eka nkarhi lowu nga hundza na nkarhi wa sweswi.

19 Nothembi wa yimbelela 40
Ku hlaya vuxokoxoko byin'wana hi Nothembi.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku nyika mavonele.
Ku boxa maritofularha yo huma eka xitshuriwa.
Ku tsala swivulwa eka nkarhi lowu taka

20 Mahungu hi Nothembi 42
Ku boxa nhloko ya mahungu, mutsari, timhakankulu na swivulavuri swa le ka atikili.
Ku hlamusela xifaniso na nhlokomhaka ya atikili.
Ku tsala atikili.
Ku dirowa xifaniso no tsala nhlokomhaka.

21 U haha emoyeni 44
Ku tirha entlaweni.
Ku vulavula hi xifaniso.
Ku hlaya atikili hi mujiminasiti.
Ku hlamula swivutiso hi xitshuriwa.
Ku bula hi nhlokomhaka ya xitshuriwa.
Ku boxa rixaka ra tsalwa.

22 Swin'wana hi Edith 46
Ku tsala ndzimana hi Edith Moetsi.
Ku yelanisa nhloko ya mahungu na ntlangu.
Ku tsala swivulwa swa tinhlokomhaka eka tiatikili.
Ku boxa maendli eka tinhloko ta mahungu.
Ku tsala nakambe tinhloko ta mahungu ku tirhisiwa maendli lama nga eka nkarhi lowu nga hundza.

23 I nkarhi wa wena wo va muviki 48
Ku vulavula hi tinxaka to hambana ta tiatikili leti kumekaka eka phephahungu ra muganga.
Ku hlaya atikili hi Edith.
Ku hlamula swivutiso hi xitshuriwa.
Ku boxa xivulwa xa nhlokomhaka.
Ku nyika nhlamuselo ya nhlokomhaka.
Ku tirhisa mavutisi eswivulweni.

24 Ku tsala 50
Ku kunguhata atikili ya phephahungu ra xikolo ku tirhisiwa mepe wa pume.
Nkanelo no tsala atikili ku tiyisisiwa leswaku atikili yi na nhlokomhaka, manghenelo, marito ya munhu, xifaniso na vito.
Ku hundzula tinhlamuselo eka swivutiso.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa switwananisi leswi faneleke.
Ku hetisa swivulwa hi ku tirhisa marito lama faneleke.

Mintsheketodyondzo na mintsheketo ya swikholwakholwana:
Kotara ya 1: Mavhiki ya 7 - 8

25 Risokoti na tuva 52
Ku bula hi swihlawulekisi swa ntsheketodyondzo.
Ku hlaya ntsheketo.
Ku hlamula swivutiso hi ntsheketodyondzo.
Ku boxa ku hambana exikarhi ka xitori xa leswi nga humelela na leswi anakanyiwaka.
Ku nyika mavonele.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.

26 Ku ehleketa hi risokoti na tuva 54
Ku tsala swivulwa swo hlamusela swinharhu.
Ku hetisa swivulwa.
Ku boxa no hetisa swihlawulekisi swa ntsheketodyondzo: vito, mbangu, swimunhuhatwa, ntlimbo, xitshunxo na dyondzo.
Ku yelanisa swiharhi na swihlawulekisi swa swona.
Ku boxa dyondzo ya ntsheketodyondzo.

27 Risokoti leri tirhaka 56
Ku tirha hi mintlawa.
Ku bula hi swivutiso swo vulavula hi vusokoti.
Ku hlaya xitshuriwa hi vusokoti.
Ku hlamula swivutiso hi xitshuriwa.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku tirhisa masivi eswivulweni.
Ku tsala swivulwa ku tirhisiwa mahlawuri/mahlamuseri na maengeteri.

28 Ku lulamisa ntsheketo wa wena 58
Ku tsala nhlamuselo ku tirhisiwa swihlawulekisi swa swiharhi.
Ku bula no tsala nkoka wo nyika switsundzuxo.
Ku hlanganisa swivulwa hi mahlanganisi: **naswona**, **kambe** na **hikuva.**
Ku longoloxa vuxokoxoko ku vumba ndzimana.

29 N'wanghala na kondlo 60
Ku bula hi swivutiso eka mintlawa.
Ku hlaya xitshuriwa xa ntsheketo wa N'wanghala na kondlo.
Ku hlamula swivutiso hi xitshuriwa.
Ku bula hi tinhlamuselo ta swivuriso.

30 Ku ehleketa hi N'wanghala na kondlo 62
Ku hlanganisa swivulwa.
Ku hlaya xitshuriwa.
Ku kunguhata ntsheketodyondzo hi ku tirhisa chati.

31 Megan u hluta ntsheketo 64
Ku hlaya nhluto wa N'wanghala na kondlo.
Ku hlamula swivutiso mayelana na nhluto.
Ku dirowa xifaniso lexi fambaka na nhluto.
Ku tirha hi swivuriso.
Ku hlawula switwananisi leswi faneleke na maendli.

32 Ntsheketo wo tlula mintsheketo hinkwayo 66
Ku tsala vuxokoxoko hi marito ya munhu.
Ku tsala ntsheketodyondzo hi kondlo leri pfunaka nghala hi ku tirhisa tinhlokomhaka.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 35 2019/10/21 11:37:47

17 Nothembi – muyimbeleri wo hambana na van'wana

A hi vulavuleni

Tana na atikili ya phephahungu exikolweni. Ku na maphephahungu emugangeni wa ka n'wina lama nga hakeleriwiki. Vona leswaku atikili leyi u taka na yona exikolweni yi vulavula hi swilo leswi ku tsakisaka.

Hlayani atikili mi tlhela mi bula hi tinhlamulo ta swivutiso leswi eka ntlawa wa n'wina.

- Nhloko ya mahungu ya atilkili ya wena hi yini?
- Ku na marito mangani eka nhloko ya mahungu?
- I mani loyi a nga tsala atikili?
- Atikili yi vulavula hi mani?
- Ku humelele yini?
- Swi humelele rini?
- Swi humelele kwihi?
- Hi swihi swin'wana leswi u byeriwaka swona?
- Xana atikili ya wena yi na mintshaho? Loko swi ri tano, ku vuriwile yini? Swi vuriwile hi mani?
- Mintshaho yi yelana njhani na xiendleko?
- Xana atikili ya wena yi na xifaniso? Xi kombisa yini? Hlamusela leswi u swi vonaka.
- Nhlokomhaka yi ri yini?

A hi hlayeni

Hlaya xiphemu xo sungula xa atikili kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

MANANA WO TLANGA KATARA

Mina J J Phiri ndzi twile hi ta Nothembi Mkhwebane. I wansati loyi a yimbelela hi Siku ra Ntshunxeko eKippies, tlilabu leyi nga eJoni. U ambala swiambalo swa IsiNdebele, naswona u tlanga katara ya gezi. "Swi nge endleki," ndzi vula swoleswo kambe a ndzi ri na swivutiso. A ndzi lava ku n'wi vona hi ndzexe. Hiloko ndzi ya etlilabini, laha ndzi hlanganeke na Nothembi kona.

Xiyimbeleri xa tinsimu ta isiNdebele

A ndzi ya tshembangi mahlo ya mina loko ndzi vona Nothembi a khandziya xiteji. A a ri xihontlovila. A hlovile naswona mabengele lama a ma ri na vuhlalu a ma funengetile mavoko na milenge ya yena. A funengetile nhloko ya yena hi nkumba wa vuhlalu wo vangama naswona a ambarile xigqhoko lexikulu xa ndhavuko.

Nothembi u tlakusile mavoko ya yena ku xeweta ntshungu. Hiloko a tlakula katara ya yena ya gezi. Katara yo xonga swonghasi! A yi hlovisiwile hi tidizayini ta IsiNdebele no pendiwa hi mihlovo hinkwayo ya nkwangulatilo.

Nothembi u sungurile ku tlanga. U endlile leswaku katara ya yena yi vulavula, yi yimbelela, yi gungula, yi huwelela no rila.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 36 2019/10/21 11:37:50

A hi tsaleni

I mani loyi a vulavulaka eka ndzimana yo sungula?

U ehleketa leswaku i Nothembi kumbe i mutsari? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Vula leswaku marito ya “A ndzi tshembangi mahlo ya mina” ya vula yini?

Nothembi u tirhisile mihlovo yihi ku sasekisa katara ya yena?

Mutsari u tirhisa vumunhuhati ku hlamusela leswi Nothembi a tlangisisaka xiswona katara ya yena.

U ri katara ya vulavula, ya yimbelela, ya gungula, ya huwelela yi tlhela yi rila. Leswi i swilo leswi endliwaka hi vanhu. U tlhela a tirhisa nkarhi wa sweswi.

vumunhuhati i xigarirmi lexi nchumu lowu nga riki munhu wu nyikiwaka swihlawulekisi swa vanhu.

Nghenisa xileriso ehenhla ka lexi. Kutani, xosungula mutsari u tirhisa, kutani: Languta xitshuriwa nakambe. khwatihata maviti hi muhlovo wo tshwuka, mahlamuseri hi muhlovo wa wasi, u tlhela u tsala swirhendzevutana eka switwananisi hi muhlovo wa rihlaza.

Kutani tirhisa maendli manharhu.

Tirhisa maendli manharhu yo huma eka atikili kutani u vumba swivulwa leswi nga eka nkarhi lowu nga hundza.

A hi tsaleni

Tirhisa marito lama faneleke ku hetisa swivulwa leswi landzelaka laha hansi.

Nothembi u yimbelela eKippies, tlilabu leyi nga eJoni.

U rhangile ku yimbelela Mamelodi.

A a tshama epurasini le kule.

Vayimbeleri tala va n’wi xixima hikuva u va pfunile ku kuma mintiho.

e-

vo

ńi

ra

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 37 2019/10/21 11:37:51

To tala hi Nothembi

A hi tsaleni

A hi sunguleni ku tsala hi ku hlanganisa swiphemu swimbirhi swa swivulwa leswi landzelaka.

Tirhisa mahlanganisi lama ku hetisa swivulwa leswi landzelaka.

kambe	kumbe	hikuva	hikwalaho	kutani

Nothembi, ndzi ta lava ku ku vona mundzuku, _____ a hi dye lanci swin'we.

Ndzi rhandza ku dya _____ Nothembi u xiya swakudya leswi a swi dyaka.

Loko Nothembi a ha nghena xikolo, a hlaya tibuku nkarhi wo leha _____ a pasa swikambelo swa yena.

Nothembi a cina _____ a yimbelela loko a chaya katara ya yena.

Vayimbeleri van'wana va tsakela Nothembi _____ u va pfunile ku kuma mintirho.

A hi tsaleni

Tirhisa mahlanganisi ku vumba swivulwa swa wena.

Mahlanganisi i marito lama hlanganisaka swivulwa kumbe mavonele. Loko u ya tirhisa hi mfanelo, matsalele ya wena ya nga twisiseka hi ku olova.

loko

hikokwalaho

hambi

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 38 2019/10/21 11:37:54

A hi tsaleni

Tsala swivulwa swinharhu leswi hlamuselaka Nothembi. U nga swi kopunula exitorini kumbe u vumba swivulwa swa wena.

Languta xifaniso lexi nga eka atikili. Tsala hi swiambalo swa Nothembi na vuhlalu bya yena. Vula leswi swi langutekisaka xiswona, vula mihlovo ya swona na loko u nga tsakela ku ambala hi mukhuva lowu.

A hi tsaleni

Languta marito lama tekiweke eka ndzimana yo hetelela ya atikili ya Nothembi eka pheji leyi landzelaka

phamela

u na nkateko

tlanga

a ndzi tirha

Tsala marito lama vulavulaka hi swilo leswi humeleleke khale na leswi humelelaka sweswi eka tikholomu leti faneleke.

KHALE	SWESWI

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 39 2019/10/21 11:37:56

Nothembi wa yimbelela

A hi hlayeni

Hlaya xiyenge xo hetelela xa atikili ya Nothembi.

MANANA WO TLANGA KATARA

Nothembi u tlhela a yimbelela. U yimbelela hi tindhawu ta le makaya: milambu na vutomi emapurasini, lebyi a byi tivaka ku sukela loko a ha ri lontsongo. A ku ri na vuyimbeleri hinkwako. “Malume wa mina u ndzi dyondzisile ku tlanga katara loko ndza ha ri lontsongo swinene,” ku vula Nothembi. “A ndzi yimbelela eminkosini na le minkhubyeni. Hi 1983 ndzi tumbuluxile bende ya mina eMamelodi. A va nga talangi va xisati lava a va tlanga katara ya gezi hi nkarhi lowuya. Loko vanhu va ndzi vona, a va ku ndza penga. Kambe a ndzi swi tiva leswaku a ndzi nga pengi, a ndzo rhandza ku yimbelela no tlanga katara. Ndzi titwa hi ndlela yin’wana loko ndzi yimbelela no tlanga katara. Ndzi titwa ndzi ri na matimba.” U ri u titwa a ri na nkateko sweswi. “Loko ndzi tlanga ndzi tlangela ku tihanyisa. Hi va-1980, a ndzi tirha tanihi mutirhi wa le makhixini leswaku ndzi ta kota ku phamela vana va mina vambirhi.”

A hi tsaleni

Nothembi u vumbile bende ya yena rini?

Nothembi u ri vanhu a va hlamala loko a tlanga katara ya gezi hikuva a a ri wansati. Xana swi kona swilo leswi vanhu va swi hlamalaka loko swi endliwa hi wansati? Tsala swilo swimbirhi leswi u swi ehleketaka.

Nothembi u ri u titwa a ri na matimba loko a tlanga katara ya yena. U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini a titwisa xileswi?

Loko a titwa a ri na matimba loko a tlanga katara, u ehleketa leswaku u titwa njhani loko a nga ri ku tlangeni ka katara? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Xana vutomi bya yena bya ha fana na leswi a byi ri xiswona hi va1980? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 40 2019/10/21 11:37:57

A hi tsaleni

Tsala maritofularha ya marito lama landzelaka lama humaka eka ndzimana.

Ritofularha i rito leri nga na nhlamuselo leyi kanetaka ya rito rin'wana (Xik: hleka na rila).

makaya	
lontsongo	
nkateko	
yimbelela	
khale	

A hi tsaleni

Tsala swivulwa leswi eka nkarhi lowu taka.
Tsundzuka leswaku u fanele ku tirhisa xipfuneti xa "ta" na riendli ra wena.

Nothembi u yimbelela eKippies.

Nothembi u yimbelela tinsimu leti a ti tivaka ku suka evuhlangini bya yena.

Vayimbeleri va tshembile Nothembi.

Mutsari wa atikili u yingisela vuyimbeleri bya Nothembi.

Nothembi u ambala swiambalo swa kahle loko a yimbelela.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 41 2019/10/21 11:37:59

Mahungu hi Nothembi

A hi tsaleni

Hlaya leswi landzelaka kutani u hlamula swivutiso. Tlhela u hlaya atikili hinkwayo hi Nothembi leswaku u kota ku kuma tinhlamulo.

Nhloko ya mahungu ya atikili ya phephahungu ko tala yi na marito ya mune kumbe ya ntlhanu. Yi ringeta ku koka rinoko ra vahlayi hi ku va byela leswi xitori xi vulavulaka hi swona, hi ku komisa na hi ndlela leyi tsakisaka.

Hi yihi nhloko ya mahungu ya atikili?

Ku na marito mangani eka nhloko ya mahungu?

Ntila wa nhlamuselo wu hi byela leswaku i mani loyi a tsaleke atikili.

I mani loyi a nga tsala atikili leyi?

Manghenelo ya tivisa xiyimo no katsakanya timhakankulu ta atikili hi ku hlamula swivutiso swa leswaku i mani, i yini, rini na kwihi.

Atikili yi vulavula hi mani?

Ku humelele yini?

Swi humelele rini?

Swi humelele kwihi?

Miri wa atikili wu hlamula swivutiso swa mayelana na njhani na hikwalaho ka yini.

Hi swihi swin'wana leswi u swi tivaka hi Nothembi?

Nkarhi wun'wana tiatikili ti katsa na leswi munhu (mbhoni kumbe mutivi) a swi vuleke. Leswi swi ta va endzeni ka swirhatana.

Xana atikili yi na mintshaho? Loko yi ri kona,

Ku vuriwile yini?

Swi vuriwile hi mani?

Atikili yi na xifaniso na nhlokomhaka.

Hlamusela xifaniso u tlhela u tsala leswi nhlokomhaka yi vulaka swona.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 42 2019/10/21 11:38:03

A hi tsaleni

Titeke wonge Nothembi u ku dyondzisile ku tlanga katara mi tlhela mi va vanghana endzhaku ka malembe yo tala. Kutani u komberiwile ku tsalela phephahungu ra xikolo atikili hi yena.

- Nyika atikili ya wena nhlokomhaka.
- Eka ndzimana yo sungula tiyisisa leswaku u hlamula swivutiso swa mune swa mani, yini, rini na kwihi.
- Eka ndzimana ya vumbirhi na ya vunharhu engetela vuxokoxoko hi Nothembi. Tindzimana leti ti fanele ku hlamula swivutiso swa mayelana na njhani na hikwalaho ka yini.
- U nga rivali ku tirhisa marito ya munhu ku tumbuluxa ku tsakela eka vanhu.
- Xo hetelela dirowa xifaniso xa Nothembi u tlhela u xi nyika nhlokomhaka.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 43 2019/10/21 11:38:09

21 U haha emoyeni

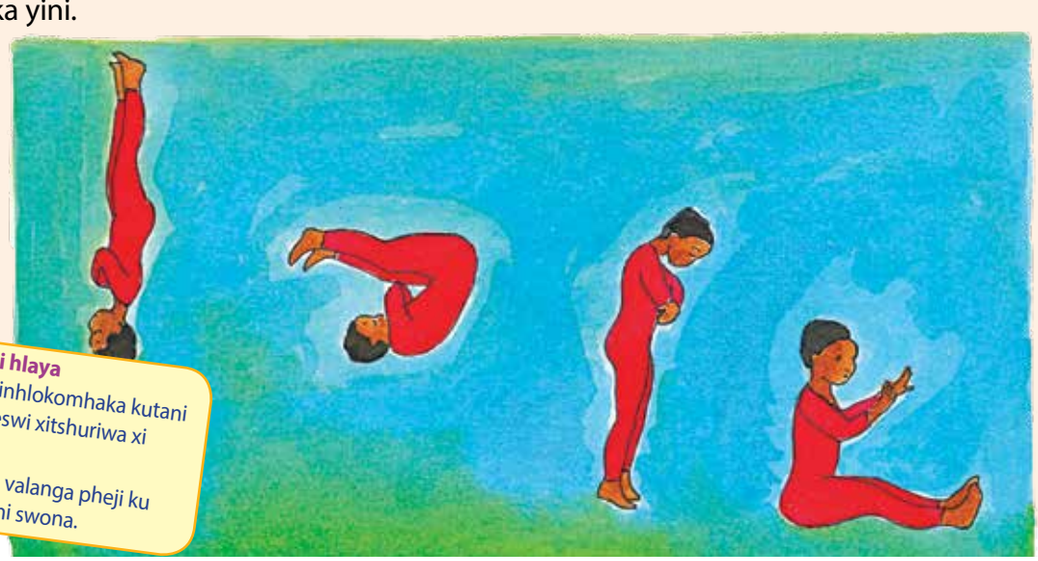
A hi vulavuleni

Tirhani hi mintlawa.

Langutani swifaniso. Mi ehleketa leswaku atikili yi ta vulavula hi yini?

Mi ehleketa leswaku swi na nkoka ku seketela vantshwa lava humeleleka eka swa mintlangu? Vulani leswaku hikwalaho ka yini.

Loko a wu ri muviki, i mintlangu yihi leyi a wu ta tsakela ku tsala hi yona? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa na ku valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Edith Moetsi – mujiminasi na muthambuli

Hi Dan Moeng

Mimete yi longoloxiwile eka ndzelekano wa jimineziyamu ya Senthara ya swa Ndhavuko ePolokwane. Hi tlhelo lerin'wana ra fuloro ku na nsimbhi yo leha. Ku na bodo yo tlula hiyona na "hanci leyi tlulaka" eka tlhelo lerin'wana. Empfhukeni, xinhwanyetana xa vumbuluka emoyeni. Vito ra xona i Edith Moetsi.

Jimineziyamu leyi yi vile xiphemu xa vutomi bya Edith ku sukela hi 2001. U cincile ku suka eka nhwanyana wa malembe ya 11 loyi a a ri na milorho kambe a nga ri na ndzetelo ku ya eka mujiminasi na muthambuli loyi a nghenelaka mimphikizano ya tinxakanxaka.

"Ndzi sungurile ku tiolola mavhiki ma nga ri mangani endzhaku ka loko jimineziyamu ya Polokwane yi pfurile," Edith a hlamusela. "A ndzi karharise hi ku tshama ndzi nga endli nchumu."

Mudzaberi wa Edith u sungule ndzetelo wa yena hi ku n'wi endlisa no n'wi tlurisa thirampolina. Endzhaku u endlile mipunyuluko na ku fambafamba ka xihatla. Minkarhi hinkwayo Edith a a ya eku endleni vutiolori ehandle ka loko a hlayela xikambelo.

Namuntlha, Edith u nghenela mimphikizano emisaveni hinkwayo – eHungary, eNew Zealand na le Holland.

Naswona Edith u tokotile ku va Muahluri wa swa ku Thambula wa Tiko no va Muahluri wa jiminasitiki ya Vaxisati wa xifundzankulu xa Limpopo.
U pasile matiriki hi 2008 naswona u lava ku dyondza swa ku dizayina miako eyunivhesiti. "Kambe vumundzuku bya mina eka ku thambula byi xongile naswona ndzi tikuma ndzi yimanyana hi ta ku ya eyunivhesiti," a hlamusela.

Edith i mutshuri no va muyimbeleri. U kumile masagwati yo tala hikwalaho ka swidirowiwa swa yena naswona u tlanga eka bende ya xikolo xa le henhla xa vona. "Ku endla leswi ndzi swi rhandzaka swa ndzi tsakisa," a hlamusela. "A ndzi nga swi tivi leswaku ndzi nga fika eka xiyimo lexi. Ndzi sungurile jiminasitiki leswaku ndzi hungasa ha yona. Ku humelela ka mina ku fambelana no tirha hi matimba."

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 44 2019/10/21 11:38:11

Siku:

MARITOLA MANTSHWA

A hi tsaleni

Xana vutomi bya Edith byi cincise ku yini hi mpfhuka a sungula jimi?

Hikwalaho ka yini a sungurile jimi?

Handle ka ku va mujiminasiti wa kahle u endla yini swin'wana?

Xana u ri hi xihi xivangelonkulu xo humelela ka yena?

Hikwalaho ka yini nhlokomhaka yi tsariwile hi maletere lamakulu lama tikisiweke?

Hi xihi xikongomelo xa marito lama tikisiweke ehansi ka nhlokomhaka?

U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini vito ra Edith ri kumeka emakumu ka ndzimana yo sungula, ku nga ri eku sunguleni?

Xana i mani loyi a nga tsala atikili leyi?

Xana u nga yi kuma kwihi atikili ya muxaka lowu?

1. Phephahungu
2. Buku ya xitori
3. Buku ya switlhokovetselo

Hikwalaho ka yini u vula sweswo? Tlhelela eka atikili ya Edith Moetsi. Khwatihata maviti hi muhlovo wo tshwuka, mabumabumeri hi muhlovo wa wasi na switwananisi hi muhlovo wa rihlaza.

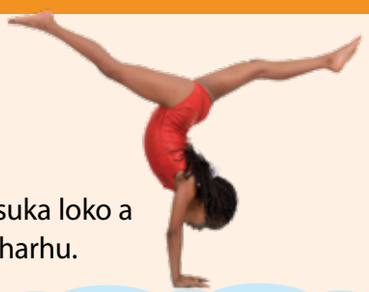
XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 45 2019/10/21 11:38:11

Swin'wana hi Edith

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitori hi Edith.

Tsala ndzimana leyi hlamuselaka leswi Edith a humeleriseke xiswona ku suka loko a sungula ejiminaziyamu ku fikela loko a va muahluri. Tsala swivulwa swinharhu.

A hi tsaleni

Languta tinhloko ta mahungu leti landzelaka kutani u endla leswi landzelaka:

khirikhete

thenisi

rhagibi

ku hlambela

a. Pananisa ntlangu na nhlokomhaka ya phephahungu. Tirhisa mintlangu leyi nga exineneni.

b. Titeke wonge u komberiwe ku tsala atikili ya phephahungu hi yin'wana na yin'wana ya tinhlokomhaka leti. Tsala xivulwankulu xa atikili yin'wana na yin'wana. Xivulwankulu xi ku byela leswi atikili yi vulavulaka hi swona. Xi hlamusela mahungu ya nkoka.

Xikombiso

Nhloko ya mahungu: **MTHEMBU U ANTSWISA RHEKODO YA MIMPFHUKA YO KOMA**

Ntlangu: Matsambu

Xivulwankulu: Nghwazi yo tsutsuma mimpfhuka yo koma Speedy Mthembu u antswisile rhekodo yo Tsutsuma mimpfhuka yo koma ya timitara ta 100 eka Mimphikizano ya Afrika-Dzonga ePort Elizabeth tolo nivusiku.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 46 2019/10/21 11:38:17

KU WILE TIWIKETE HI SIKU RO SUNGULA

Ntlangu:

Xivulwankulu:

RACHEL A NGHENA EKA TISEMIFAYINALI TA WIMBLEDON

Ntlangu:

Xivulwankulu:

NHWANYANA A TSHOVA RHEKHODO YA KU HLAMBELA

Ntlangu:

Xivulwankulu:

A hi tsaleni

Khwatihata maendli hinkwawo eka tinhloko ta mahungu leti nga laha henhla.

Tsala swivulwa swin'wana u tirhisa maendli lama eka nkarhi lowu nga hundza.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 47 2019/10/21 11:38:36

I nkarhi wa wena wo va muviki

A hi vulavuleni

Xana mi na phephahungu exikolweni xa n'wina? Loko swi ri tano, ku kumeka tiatikili ta muxaka muni eka phephahungu ra n'wina? Loko mi nga ri na rona, u ehleketa leswaku swi na nkoka leswaku mi va na rona? Bulani emintlaweni ya n'wina.

A hi hlayeni

Edith a duma hi ku thambula.

JJ Menge

Mujiminasi, Edith Moeng, loyi a nga tiveki loko a nga si hlula eka mintlangu ya Commonwealth eka n'hweti leyi nga hundza, u languteriwa ku va muhluri wa Khapu ya Tijiminasitiki ta Bumbo ta Afrika-Dzonga. Lowu i mphikizano lowukulu swinene wa tijiminasitiki eAfrika-Dzonga lembe rin'wana na rin'wana.

Mphikizano lowu wu ta humelela eku sunguleni ka n'hweti leyi taka kasi Edith u ta phikizana na vajiminasitiki va xiyimo xa le henhla vo huma ematikweni ya le handle.

Moetsi, wa malembe ya 20, wo huma ePolokwane eLimpopo, katsongo a hluriwile eka mimphikizano yo thambula ya vavasati eka Mintlangu ya Commowealth. Hambiswiritano, matlangele ya yena eka mimphikizano ya n'wi vekile emepeni wa mintlangu ya Afrika-Dzonga.

Moetsi u tekile xiboho xo landzelela Tijiminasitiki loko a ri na 11 wa malembe loko a hlalerile tiolompiki ta lembe ra 2000 eSydney eka TV. Mudzaberi Marie Slabbert, u lemukile vuswikoti bya yena hi nkarhi wa tidyondzo ta swa vutiolori. U tekile Edith ku n'wi letela eka ntlangu lowu na sweswi wa ha ri mudzaberi wa yena.

Moetsi u vile nghwazi ya rixaka ya jiminasitiki hi 2011 kutani a ri na vuswikoti byo hlawuleka eka ku thambula, laha a ri eka xiyimo xa vuntsevu emisaveni hinkwayo.

U tshama na manana wa yena, kokwana, hahani, vakhazi va yena vambirhi na vasesi va yena vambirhi ePolokwane.

"Kokwana na hahani i vanhu va nsusumeto eka mina. Va ndzi pfunile ku va leswi ndzi nga swona namuntlha," a hlamusela.

U rhandza ku famba a ya vona swifaniso swa timuvhi na vanghana va yena, kambe u languta ngopfu ntirho wa yena tanihi mujiminasitiki loyi a endlaka vutiolori eka tiawara to hlaya hi siku.

Hambileswi a nga ta nghenela mimphikizano emisaveni hinkwayo, xikongomelo lexikulu xa yena i ku phikizana eka tiolimpiki leti landzelaka.

"Ndzi sungurile ku tirha swinene ndzi lulamisela ku ya eka mimphikizano ya tiolimpiki," a hlamusela.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 48 2019/10/21 11:38:41

A hi tsaleni

Xana Edith u humelerile eka swa tijiminasitiki? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Katsongo a hluriwile eka ntlangu wo hetelela. U sukile kwihi naswona u kumile mendlele yihi?

Xivulwa xa nhlokomhaka xa ndzimana yo sungula hi xihi? Xi tsale.

Nyika nhlamuselo ya nhlokomhaka hi marito ya wena.

I mani loyi a nga tsala atikili?

I munhu wa njhani loyi a nga ni nsusumeto? I va mani lava nga ni nsusumeto eka yena?

I mani munhu loyi a nga ni nsusumeto eka wena? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi tsaleni

Tirhisa marito lama ku hetisa swivutiso. U nga rivali ku sungula xivulwa xin'wana na xin'wana hi letere lerikulu.

Edith u velekiwe _____ ?

U nghenela mimphikizano _____ ?

U endla vutiolori bya yena _____ ?

U tshama na vanhu _____ ?

Vanhu va yena va nsusumeto i _____ ?

kwihi

vamani

rini

vangani

yihi

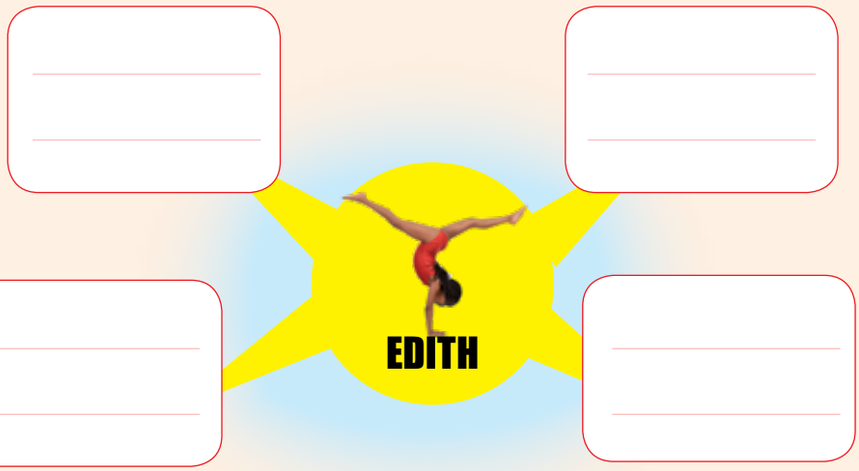
XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 49 2019/10/21 11:38:43

Ku tsala

A hi tsaleni

Tirhani hi mintlawa. Endlani mepe wa miehleketo ku kunguhata atikili ya phephahungu leyi mi nga ta tsalela phephahungu ra xikolo xa n'wina hi Edith Moetsi.

A hi tsaleni

Bulani hi atikili emintlaweni ya n'wina.

Nyikani atikili ya n'wina nhlokomhaka. Eka ndzimana yo sungula tiyisisani leswaku mi hlamula swivutiso swa mune swa mani, yini, rini na kwihi.

Eka ndzimana ya vumbirhi na ya vunharhu engetelani vuxokoxoko byin'wana hi Edith. Hlamulani swivutiso swa mayelana na njhani na mani. Mi nga rivali ku tirhisa marito ya munhu ku koka rinoko ra vahlayi.

Eka ndzimana yo hetelela, songani atikili ya n'wina.

Loko mi swi tsakela mi nga dirowa xifaniso xa Edith mi tlhela mi xi nyika na nhlokomhaka.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 50 2019/10/21 11:38:48

Siku:

A hi tsaleni

A hi endleni switoloveto swa ririmi. Tirhisa marito lama nga endzeni ka swiangi ku hundzula switatimende eka swivutiso.

Edith u huma eLimpopo. (kwihi)

U hlalela tifilimi hi xikongomelo xo hungasa. (yini)

U endla vutiolori siku rin'wana na rin'wana. (rini)

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa u tirhisa **e** kumbe **eka**.

Loko hi kombisa vundhawu, hi fanerile ku tirhisa marito lama pfunaka ku vumba vundhawu. Marito lama hi ma tirhisaka eka vundhawu i e na eka.

Edith u endzela _____ Malamulele.

Nothembi u kulele _____ makaya.

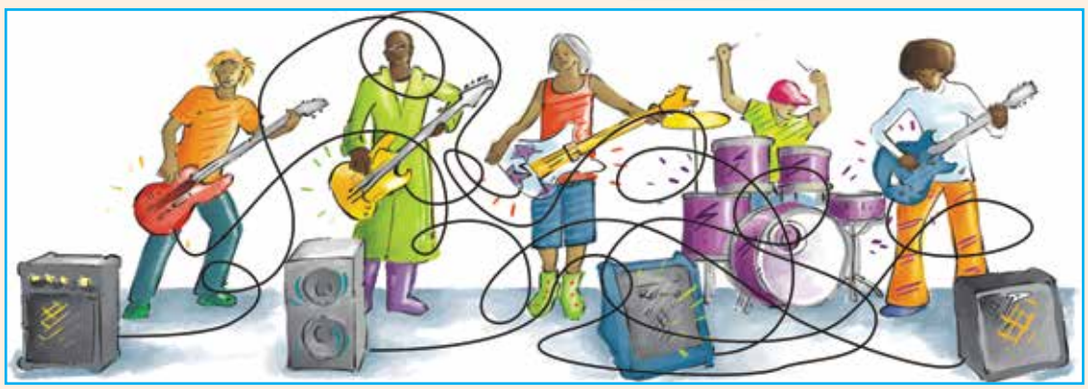
Loko mpfula yi na ndzi nghena _____ ndlwini.

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa leswi landzelaka u tirhisa marito lama nga laha hansi.

un'wana van'wana rin'wana swin'wana wun'wana

Swimanga _____ swi nwile masi ya mina.

Siku _____ hi ta humelela.

Munhu _____ u tshamile ehansi ka murhi.

Tsema murhi _____ leswaku hi ta kuma tihunyi to tala.

Vana _____ va tlanga vhayolini.

Sweswi landzelerisa tintambhu ku yelanisa katara na xipikara.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 51 2019/10/21 11:38:50

25

Risokoti na tuva

A hi vulavuleni

Tirhani hi mintlawa.

U ehleketa leswaku swiharhi swa pfunana? Hi ndlela yihi? Xana xiharhi lexitsongo xi nga swi kota ku pfuna xiharhi lexikulu? Hi ndlela yihi? Xana munhu lontsongo a nga swi kota ku pfuna munhu lonkulu? Hi ndlela yihi? Xana u ehleketa leswaku swiharhi swa vulavurisana?

Seketela nhlamulo ya wena.

Ntsheketodyondzo i xitori lexi hi dyondzisaka swin'wana mayelana na mahanyelo lamanene. Swimunhuhatwa ko tala i swiharhi. Xitori xi komile. Xiharhi xin'we xi va xi ri na tihanyi kumbe magugu kasi xiharhi lexin'wana xi xi kombisa leswaku mahanyelo ya xona a ya lulamangi.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa na ku valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

A hi hlayeni

Risokoti na tuva

Hi siku rin'wana leri a ri hisa swinene, risokoti a ri tshamile ekusuhi na nambu. "Onge munhu a nga tiphina hi ku hlambela," ri ehleketa. Ri nghenisa nenge enambyeni, kutani ri nghenisa nenge wun'wana, ku landzela wun'wana. Hi xinkadyana ri wela endzeni. Mati a ya khuluka hi ntamu swinene kutani ri tsandzeka ku huma ematini.

"Pfunani!" ri huwelela. "Ndza nwela!" Kambe ku hava munhu loyi a ri tweke loko ri huwelela. Loko risokoti ri tiyisisile leswaku ra nwela, ku hundza tuva. Tuva ri lemukile leswaku risokoti a ri ri ekhombyeni kutani ri cukumeta tluka ematini. A ri ri tanihi xikwekwetsu lexitsongo kutani risokoti ri khandziya ehenhla ka rona.

"Ndza khensa tuva. Na mina ndzi ta ku pfuna siku rin'wana."

Tuva ri hleka. "U lontsongo ngopfu ku nga swi kota ku ndzi pfuna,

xisokotana." Kutani ri haha ri famba.

Ku hundzile tin'hweti to tala. Kutani siku rin'wana risokoti ri vona tuva ri tshamile emurhini.

Ri nga si vula "xewani" ku humelela wanuna a khomile vurha na nseve. Wanuna a lava ku copa tuva. Hi xihatla, risokoti ri khandziya nenge wa wanuna kutani ri n'wi luma. "Yoo!" ku huwelela wanuna, kava loko a wisa nseve wa yena.

"Ndza khensa," ku vula tuva ri ri karhi ri haha.
"U lontsongo kambe u ponisile vutomi bya mina."

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 52 2019/10/21 11:38:52

Siku:

A hi tsaleni

Hikwalaho ka yini risokoti a ri tsakela ku hlambela?

Xana ri humelele hi yini?

Xana tuva ri ponisile risokoti hi ndlela yihi?

Xana risokoti ri ponisile tuva hi ndlela yihi?

U ehleketa leswaku xitori lexi xi vulavula hi swilo leswi humeleleke? Vula leswaku hikwalaho ka yini?

Hi ku ehleketa ka wena xitori lexi xi humelele hi nguva yihi? Hlawula nhlamulo yin'we u tlhela u ba xirhendzevutana eka yona.

ximun'wana	xixikana	ximumu	xixika

Hikwalaho ka yini u vula sweswo?

Xitori lexi i ntsheketodyondzo. Xana ntsheketodyondzo i yini? Hlawula yin'we ya tinhlamulo leti u tlhela u ba xirhendzevutana eka yona.

1. Xitori lexi nga na swimunhuhatwa swa swiharhi leswi dyondzisaka dyondzo yo karhi.
2. Xitori xa swikwembu na tinhenha.
3. Papila ro koma.

Ntsheketo lowu wu hi dyondzisa yini?

A hi tsaleni

Yelanisa marito lama nga eximatsini na tinhlamuselo ta wona exineneni.

tihanyi	lahla
ehleketa	ntsanana
lontsongo	nsele
ntamu	anakanya
cukumeta	matimba

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 53 2019/10/21 11:38:54

Ku ehleketa hi risokoti na tuva

A hi tsaleni

Hlawula marito manharhu lama hlamuselaka risokoti u tlhela u ba swirhendzevutana eka wona.

nhenha | tlhariha | phungela | vutoya | xivindzi | tshembeka | vukheta

Tirhisa marito wolawo manharhu ku tsala swivulwa swinharhu.

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya ntsheketo wa risokoti na tuva kutani u hetisa vuxokoxoko lebyi landzelaka.

Vito ra ntsheketo

Mbangu wa ntsheketo

Swimunhuhatwa swa ntsheketo

Ntlimbo eka ntsheketo

Xitshunxo xa ntsheketo

Dyondzo leyi kumekeka

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 54 2019/10/21 11:38:59

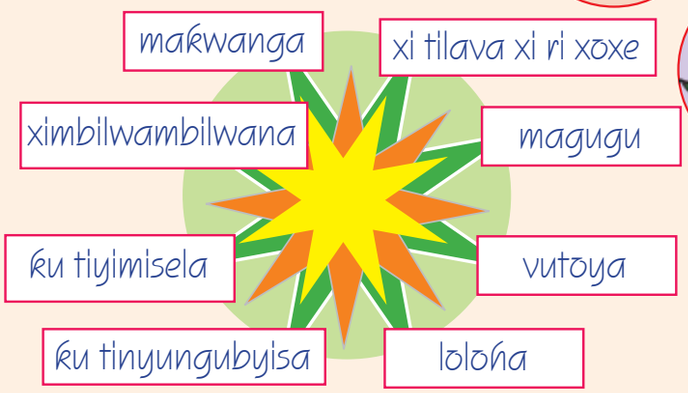
Siku:

A hi tsaleni

Sweswi u ta tsala ntsheketodyondzo wa wena. Ku suka eka vhilwa ra 1 hlawula xiharhi, eka vhilwa ra 2, hlawula swihlawulekisi swa xona (leswi xi nga xiswona) kasi eka vhilwa ra 3 hlawula dyondzo leyi kumekaka eka xitori.

MUDYONDZISI: Nsayino Siku

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 55 2019/10/21 11:39:15

27 Risokoti leri tirhaka

A hi vulavuleni Tirhani hi mintlawa.

Xana vusokoti byi tirha hi byin'webyin'we kumbe byi tirha hi mintlawa?
Hi ku ehleketa ka wena hi wihi mbuyelo wo tirha hi ntlawa?
Ku na vusokoti endlwini ya ka n'wina?
Ku humelela yini loko u ringeta ku sivela vusokoti leswaku byi nga fiki laha ku nga na swakudya hi ku byi pfalela ndlela ya byona?

A hi hlayeni

Risokoti na risokoti

Xana vusokoti byi vulavurisana hi ndlela yihi? A byi swi koti ku vulavula kambe byi fanele ku tivisana hi leswi humelelaka. Xana byi swi endlisa ku yini? Byi humesa risema ro hlawuleka.

U dya sangweji. Mahlanhla ya xinkwa ya wela ehansi. Hayi, a swi na mhaka. Ku hava vusokoti laha. Kambe yimanyana! Ku na risokoti rin'we kumbe mambirhi lama xiyaxiyaka mahlanhla ya xinkwa. Hayi, a ku na xo karhata. Vusokoti lebyitsongo a byi nga endli nchumu. Kambe languta kahle. Swivumbiwa leswitsongo swi tlakusela swiambamberi swa swona emoyeni.

Hi xihatla rin'we ra tsutsuma ri hundza ehansi kutani ri nyamalala. Nhlori yi kumile swakudya naswona yi tsutsuma ku ya tivisa tiko ra vusokoti. Kambe yi fanele ku tsundzuka ndlela yo tlhelela eswakudyeni. Risokoti a ri siyi minkondzo. Ri siya risema.

Loko nhlori yi fika exisakeni, yi tivisa vusokoti byin'wana hi risema ra yona leswaku yi kumile swakudya. Se ku na ntsako lowukulu. Ku nga ri khale vusokoti byin'wana byi landzelela risokoti ra nhlori hi risema leri nhlori yi ri siyeke. Hi xinkadyana ku na ntila wo leha wa vusokoti ehansi. Mahlanhla wolawo ya xinkwa ya le ku yisiweni exisakeni.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 56 2019/10/21 11:39:16

Siku:

A hi tsaleni

Xana vusokoti byi vulavurisana hi ndlela yihi?

Xana byi tlhelela njhani exisakeni xa byona?

Xana u ehleketa leswaku vusokoti i swivumbiwa swo tirhandza kumbe swa thyaka? Nyika mianakanyo yo seketela nhlamulo ya wena.

Xana xitshuriwa lexi xa vusokoti xi hambana njhani na ntsheketodyondzo?

A hi tsaleni

Yelanisa marito lama nga eximatsini na tinhlamuselo ta wona leti nga exineneni.

vulavurisana	munhu loyi a rhumeriwaka ku ya kuma mahungu.
swiambamberi	ntlawa lowukulu wa vusokoti lebyi tshamaka swin'we.
tiko ra vusokoti	ku angulana.
nhlori	timhondzo leti nga enhlokweni ya xitsotswana.

A hi tsaleni

Tirhisa masivinene ku lama ku hetisa swivulwa.

Masivi ya nga tirhisiwa ematshan'wini ya maviti.

Yona Byona Rona Xona

_____ a byi vulavuli.

Mahlanhla ya _____ ya yisiwa exisakeni.

_____ ri tsutsuma ku ya tivisa tiko ra vusokoti.

Loko _____ yi kumile swakudya yi tivisa van'wana.

A hi tsaleni

Maengeteri na mahlawuri kumbe mabumabumeri ya huma eka ntsheketo wa vusokoti na tuva. Khwantihata Maengeteri hi muhlovo wo tshwuka u tlhela u ba xirhendzevutana eka mabumabumeri hi muhlovo wa wasi. Sweswi ya tirhise ku vumba swivulwa.

kahle	
lontsongo	
hi xihatla	
exisakeni	
mambirhi	

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 57 2019/10/21 11:39:16

Ku lulamisa ntsheketo wa wena

Mintsheketodyondzo yi tirhisa swiharhi na swihlawulekisi swa swiharhi ku kombisa vanhu na mahanyelo ya vona.

Tlhelela eka vhilwa ra swiharhi eka phepha ro tirhela ra 26. Hlawula xin'we xa swiharhi lexi u ehleketaka leswaku xi fana na wena kutani u tsala nhlamuselo ya wena tanihi xiharhi xexo. Xikombiso, loko u ehleketa leswaku u fana na risokoti, u nga tsala hi ku chivirika ka wena, ku tirha hi matimba na ku tirhisana na van'wana.

Xikongomelo xa ntsheketodyondzo i ku hi dyondzisa mahanyelo lamanene. Bulani hi mhaka leyi eka mintlawa ya n'wina. Vulavulani leswaku swi vula yini ku nyika switsundzuxo. Bulani hi swivutiso leswi landzelaka kutani mi tsala tinhlamulo ta n'wina.

U ta xi lava rini xitsundzuxo xa munhu un'wana?

A wu nga lavi ku tsundzuxiwa loko swi te yini?

U ta endla yini loko u lava ku nyika xitsundzuxo eka munghana wa wena kambe swi kumeka leswaku a nga lavi ku tsundzuxiwa?

Byela vanghana va wena hi xitori lexi u tivaka leswaku xi na dyondzo yo karhi kumbe lexi xi hi tsundzuxaka hi swo karhi. Kutani tsala nkomiso wa ntsheketo.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 58 2019/10/21 11:39:19

A hi tsaleni

Hlanganisa swivulwa. Tirhisa mahlanganisi lama nga laha hansi.

Xikombiso | hikuva | kambe | kutani

Tuva ri wisile tluka ematini. A ri lava ku pfuna risokoti.

Tuva ri wisile tluka ematini hikuva a ri lava ku pfuna risokoti.

Risokoti a ri twa ku hisa. A ri lava ku ya hlambela.

Wanuna a khomile vurha na nseve. A a lava ku copa tuva hi nseve.

Tuva ri hlekile. A ri ehleketa wonge risokoti a ri nge pfuki ri ri pfunile.

Wanuna a lava ku copa nseve. Risokoti ri n'wi lumile enengeni.

A hi tsaleni

Longoloxa swivulwa leswi hi ndzandzelelano lowu faneleke leswaku swi vumba ndzimana.

Endzhaku ka nkarhi risokoti ri ehlekete leswaku ri ta fa hiloko ri huwelela ri kombela ku pfuniwa.

Siku rin'wana a ku hisa swinene kutani risokoti ri tibyela ku ya titimula enambyeni.

"U nga vileli," ku huwelela tuva. "Ndzi ta ku pfuna."

Khombo ra kona, ri voyamele ekusuhi ngopfu ivi ri wela endzeni ka mati.

"Ndza khensa. U ponisile vutomi bya mina," ku vula risokoti.

Ri cukumetele tluka enambyeni.

Risokoti ri tirhisile tluka tanihi hi byatso

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 59 2019/10/21 11:39:20

N'wanghala na kondlo

A hi vulavuleni Bulani hi swivutiso leswi landzelaka eka mintlawa ya n'wina.

- U ehleketa leswaku xivumbiwa lexitsongo xi nga pfuna xivumbiwa lexikulu? Hi ndlela yihi?
- Xana ku na xitori lexi u xi tivaka xa munhu lontsongo loyi a nga hlula munhu lonkulu?
- U ehleketa leswaku vukulu byi na nkoka? Seketela nhlamulo ya wena.
- Xana u tshama u pfuna munhu un'wana kumbe xiharhi xin'wana?
- Byela tlilasi hi leswi u pfuniseke xiswona munhu un'wana kumbe xiharhi xin'wana.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa na ku valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

A hi hlayeni

Siku rin'wana makondlo mambirhi a ya tshamile ya langutile nghala leyikulu yo leva, yi etlele emasaneni. "Tlanga ehenhla ka dyinhompfu dya yona," ku vula kondlo rin'wana. "Hi ta vona loko yi ta pfuka"

Xikondlwana xo phungela xi khandziyile ehenhla ka nghala, kutani ku humelela yini? "Swi ve tano", nghala yi pfukile yi khoma kondlo hi min'wala ya yona leyikulu.

Nghala leyi ya xihontlovila a yi hlundzukile yi lava ku dya kondlo leritsongo. "Ndza ku kombela, u nga ndzi dyi, N'wanghala," ku khongela kondlo leri a ri rhurhumela. "Siku rin'wana ndzi ta ku pfuna!"

"U nge ndzi pfuni mina!" Hikwalaho ka ku va nghala yi nga ri na ndlala, yi tshikile kondlo ri tifambela.

Endzhaku ka sweswo, nghala a yi tsutsuma enhoveni. Hi xihatla yi phasiwile hi ntlhamu lowu vavanuna a va wu rhiyele mhala. A ku ri ritavala lerikulu kutani nghala yi hatle yi phasiwa. A yi nga swi koti ku hlomuka kambe a yi bonga.

"Ndzi pfuneni! Ndzi pfuneni! Ndzi pfuneni!" yi bonga. "Ndzi pfuneni ndzi phasiwile."

Hiloko ku hundza mhala. "Ndzi nge ku pfuni," ku vula N'wamhala. "Vhiki leri nga hundza u dyile buti wa mina."

Hiloko ku hundza mpfundla. "Ndzi nge ku pfuni," ku vula N'wampfundla. "Vhiki leri nga hundza u dyile manana wa mina."

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 60 2019/10/21 11:39:21

Hiloko ku hundza xikondlwana. “A wu ndzi dyangi vhiki leri nga hundza” ku vula kondlo. “Ndzi ta ku pfuna.” Hiloko xikondlwana xi lumetela ntambhu. Xi luma, xi luma, xi luma. Hi ndzhenga a ku pfulekile mbhovo lowukulu entambhyini kutani nghala yi kota ku huma.

“Ndza khensa, munghana lontsongo. Se ndza swi tiva leswaku swihadyana swi nga pfuna swiharhi leswikulu swo kota mina,” ku vula N’wanghala.

A hi tsaleni Bulani emintlaweni ya n’wina kutani mi tsala tinhlamulo.

Xana mi ehleketa leswaku xitori lexi xi humelerile hi ntiyiso? Seketelani tinhlamulo ta n’wina.

Hi ku vona ka n’wina, swi kona leswi xitori lexi xi hi dyondzisaka swona? Dyondzo ya kona hi yihi?

Hi yihi nhlokomhaka leyi u nga yi nyikaka xitori lexi?

Ntsheketodyondzo i xitori lexi xi hi dyondzisaka dyondzo yo karhi. U ehleketa leswaku ntsheketo wa N’wanghala na kondlo wu hi dyondzisa swin’wana? Hi yihi dyondzo ya kona?

Languta swivuriso leswi kutani u vula leswaku hi xihi lexi faneleke xitori. Gwajula ekusuhi na xona.

	Khwiri ra ndlala a ri na nawu.		Ku nyika i ku hayeka, ku tsona i ku cukumeta.
	Xandla famba, xandla vuya.		Hinkwaswo swi kahle leswi helaka kahle.

Hikwalaho ka yini kondlo ri kanganyisile nghala?

Hikwalaho ka yini nghala yi tshikile kondlo yi nga ri dyi?

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 61 2019/10/21 11:39:21

Ku ehleketa hi N'wanghala na kondlo

A hi tsaleni

Hlanganisa xiphemu xo sungula xa xivulwa na xa vumbirhi. Kutani tsala swivulwa leswi faneleke eka xivandla lexi nyikiweke laha hansi.

Nghala leyikulu	leswaku vutomi bya xona byi ponisiwa.
Xikondlwana xi komberile	sete ya meno yo kariha.
Nghala yi phasiwile hikuva	a yi etlele emasaneni.
Kondlo a ri ri na nchumu wun'wana wa nkoka wu nga	a yi titshembe ku tlula mpimo.
Nghala a yi fanele ku kombela ku khomeriwa hikuva	a yi nga rhangangi yi xiyaxiya.

A hi tsaleni

Hlaya ntsheketo wa N'wanghala na kondlo hi ku hatlisa ku kuma timhakankulu.
Endzhaku endla leswi landzelaka.

- Khwatihata rito leri vulaka ku **khunguvanyeka**.
- Tsala xirhendzevutana eka rito leri nga na nhlamuselo ya **chava**.
- Khalara rito leri vulaka **ku tsemelela**.
- Endla mfungho wa X etlhelo ka rito leri vulaka **khwatini**.
- Gwajula rito leri vulaka **ku ponisiwa.**

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 62 2019/10/21 11:39:22

Siku:

A hi tsaleni

Tlhela u languta phepha ro tirhela ra 26 kutani u tirhisa xiharhi, swihlawulekisi swa xona na dyondzo leyi u yi tsaleke.

Vito ra ntsheketo

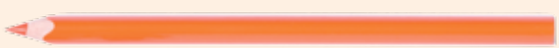
Ximunhuhatwa na mahanyelo

Mbangu

Swiendleko

1.
2.
3.
4.
5.

Dyondzo

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 63 2019/10/21 11:39:31

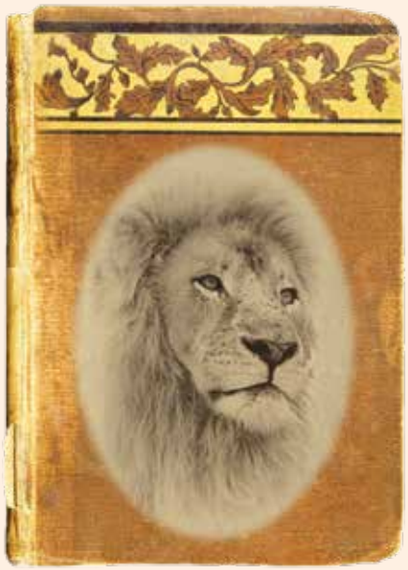
31 Megan u hluta ntsheketo

A hi hlayeni *N'wanghala na kondlo*

hi Jerry Pinkney

Nhluto hi Megan Cox

Swifaniso leswi nga pendiwa eka xitshuriwa xa ntsheketo wa Aesop swi endlile Pinkey leswaku a kuma mendlele wa Caldecott wa swifaniso swo hlawuleka swa tibuku.

Ntsheketo wa N'wanghala na kondlo wu hlamusela xitori xo hlawuleka xa xiharhi lexikulu no va na matimba xi ponisa vutomi bya xikondlwana. Kutani endzhaku xi phaseka kambe xikondlwana xi hakela tintswalo hi ku lumetela ritavala ku fikela loko nghala yi kumeka yi tshunxekile. Mhaka yo fana na ya xitori yi humelela entangeni wa Serengeti, ndhawu ya tinyenyana, swiharhi na switsotso. Hi vona nghala yi ri hosi ya swiharhi hinkwaswo; yi fambafamba ebyanyini, tinhutlwa na tindlopfu swi hundzuluxa tinhamu ku xiya leswaku yi le kwihi. Kambe khombo ri ta na vahloti vo ambala swiambalo swa khakhi. Vavanuna lava va rhiya, kutani nghala yi ba magoza mambirhi manharhu kutani yi kandziya ritavala leyi tumbetiweke. Loko ku bonga ka nghala ku fika etindleveni ta kondlo, hi leriya, ri tsutsumela ku ya lumetela mafundzu loko nghala leyi nga koteki nchumu yi hlalela mintirho ya kondlo.

Vana va malembe lama nga exikarhi ka 6 na 11 va nga tiphina hi leswi Nkulukumba Pinkney a swi engeteleke eka ntsheketo lowu. N'wanghala na kondlo swi hetelela swi va na mindyangu ya swona. Mapheji yo hetelela ya hi kombisa ximanga lexikulu xi famba na nsati wa xona na swinghalana xi ri karhi xi beburile rixaka hinkwaro ra makondlo enhlaneni wa xona.

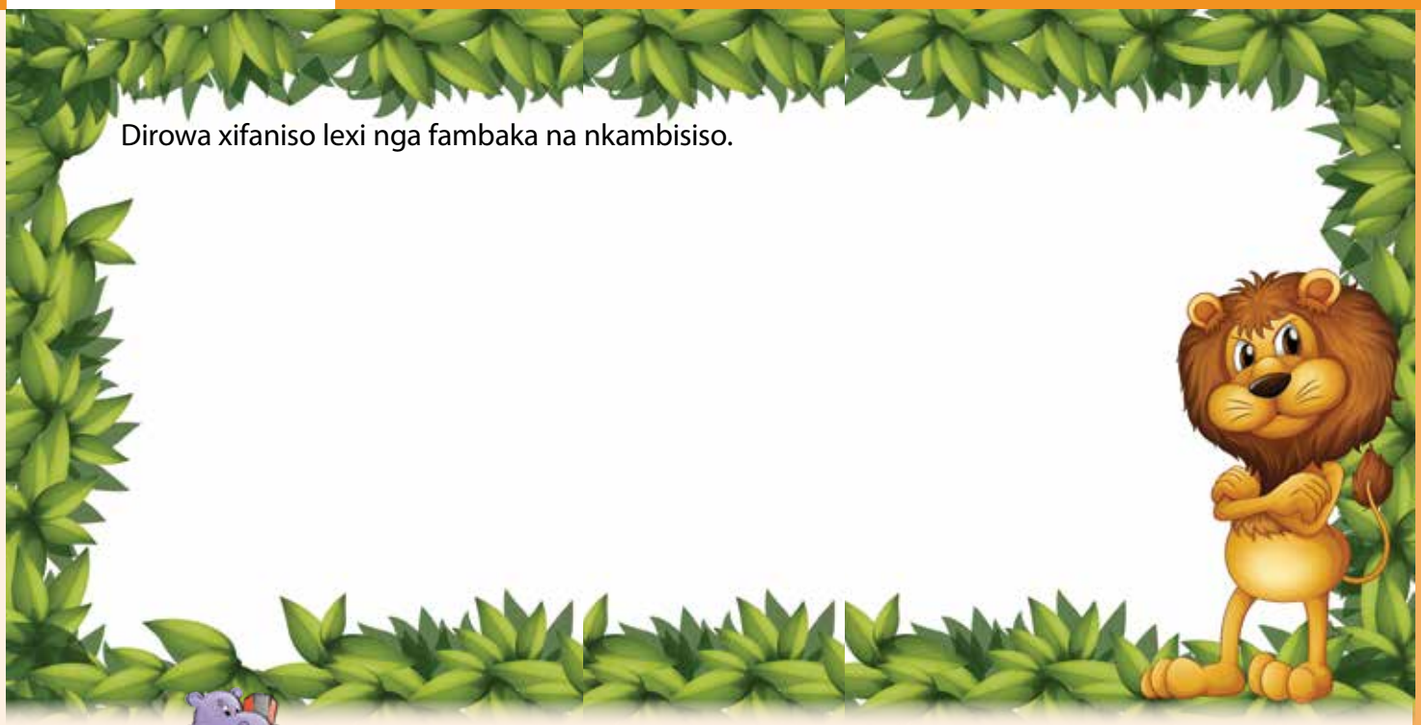
A hi vulavuleni

- I mani loyi a nga tsala buku a tlhela a dirowa swifaniso?
- Hikwalaho ka yini buku leyi yi winile mendlele?
- Buku leyi yi kongomisiwe eka vana va malembe wahi?
- Hi wihi mbangu wa xitori lexi?
- Swiharhi a swi langutane na khombo rihi?
- I yini lexi hambanisaka ntsheketo lowu wa N'wanghala na kondlo eka lowu u wu hlayeke?
- Hi wihi lowu u wu tsakelaka swinene? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 64 2019/10/21 11:39:34

Dirowa xifaniso lexi nga fambaka na nkambisiso.

A hi tsaleni

Dirowa ntila ku yelanisa xiphemu xo sungula xa xivuriso na mahetelelo ya xona.

Nghala yi etlele	va xekelana nhloko ya njiya
Ku tlula ka mhala	swi tlula hi ku famba kahle.
Ndlopfu a yi fi	ku letela n'wana wa le ndzeni
Ku tsutsuma	hi rimbambu rin'we
Vana va munhu	yi nela yena
Mulavi wa mpfula	na meno ya yona.

A hi tsaleni

Sweswi tsala swivuriso swa wena.

A hi tsaleni

Hlawula xitwananisi lexi faneleke u tlhela u khwatihata na riendli ra xivulwa.

Muhlampfa loyi a nga ebazini u/va lava mavonakule leswaku a ta kota ku vona tinghala.

Cici na Moses u/va ya etangeni wa tinghala namuntlha.

Tlilasi ya hina namuntlha yi/ti dyondzile hi tinghala.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 65 2019/10/21 11:39:39

Ntsheketo wo tlula mintsheketo hinkwayo

A hi tsaleni

Languta phepha ro tirhela ra 29. Languta xifaniso xa kondlo loko ri humesa nghala laha a yi phasekile kona.

Tsala eka swimbyarumbyaru leswi u ehleketaka leswaku va byelana swona.

A hi tsaleni

Tirhisa chati yo huma eka phepha ro tirhela ra 30 ku endla nkunguhato wa ntsheketodyondzo lowu u nga ta wu tsala, hi leswi kondlo ri pfuniseke xiswona nghala. Tatisa tinhlokomhaka ta nkunguhato wa wena eka swivandla leswi nyikiweke laha hansi.

Vito

Manghenelo, laha u tivisaka xivono.

Miri, laha u hlamuselaka xitori
(tiyisisa leswaku N'wanghala na kondlo swa vulavurisana).

Mahetelelo, laha u hlamuselaka leswi xiphiqo xi lulamisisiweke xiswona.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 66 2019/10/21 11:39:42

Siku:

A hi tsaleni

Sweswi tsala ntsheketodyondzo wa wena.

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 67 2019/10/21 11:39:44

Tikambisise

Ndzi kota ku	😃	😟
hlaya atikili ya phephahungu		
hlamula swivutiso hi atikili ya phephahungu		
boxa tinhlamuselo ta marito		
tirhisa maengeteri		
tirhisa mahlanganisa		
tsala swivulwa swo hlamusela		
vulavula hi xifaniso		
tirha hi minkarhi ya riendli ya sweswi, lowu nga hundza na lowu taka		
nyika mavonele ya mina		
boxa maritofularha		
boxa xivulwa xa nhlokomhaka		
tsala atikili		
tsala ndzimana		
kunguhata atikili		
hundzula tinhlamuselo eka swivutiso		
hetisa swivulwa ndzi tirhisa switwananisi		
hetisa swivulwa hi marito lama faneleke		
bula hi swihlawulekisi swa ntsheketo-dyondzo		
hlaya ntsheketodyondzo		
hlamula swivutiso swa ntsheketodyondzo		
boxa ku hambana exikarhi ka swilo swa ntiyiso na swilo swo tisungulela		
nyika mavonele		
yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona		
tsala nhlamuselo		
boxa swihlawulekisi swa ntsheketodyondzo		
tirhisa masivi		
tsala swivulwa ndzi tirhisa mahlamuseri na maengeteri		
tirhisa mahlanganisi		
longoloxa vuxokoxoko		
tirha hi swivuriso		
hlaya nhluto wa buku		
hlaya buku hi ku hatlisa		
kunguhata no tsala ntsheketodyondzo		
tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka		
tirhisa marito ya munhu		

XIT HL Gr5 B1 TH2.indd 68 2019/10/21 11:39:56

Leswi nga endzeni

Nkongomelo wa 3: Vuxokoxoko eku tirheni

Ku nyika no landzelela swileriso
Kotara ya 2: Mavhiki ya 1 - 2

33 Ku hlaya tilebulu 70
Ku tirha hi mintlawa.
Ku vulavula hi tinxaka to hambana ta tilebulu.
Ku bula hi nkoka wo hlaya swileriso hi vukheta.
Ku hlaya lebulu ya swo antswisa rihanyo.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka lebulu.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.

34 Swo tala hi swiletelo 72
Ku yelanisa vuxokoxoko.
Ku boxa hlayelo ra ndzeriso.
Ku tirhisa hlayelo ra ndzeriso eka swivulwan'we.
Ku tirhisa swihikahato hi ndlela leyi faneleke.
Ku tirhisa maengeteri ya nkarhi, mukhuva/maendlelo, ndhawu na mpimo.

35 Ku endla swakudya 74
Ku hlaya rhesipi.
Ku landzelela swileriso swo endla swa ku nwa swo timula.
Ku hlamula swivutiso swa mayelana na rhesipi.
Ku hlamusela magoza lama nga ta tekiwa loko ku endliwa swa ku nwa swo timula ku tirhisiwa marito yo fana xosungula, kutani, ku landzela na xo hetelela.
Ku hlanganisa swivulwan'we ku vumba swivulwampfilungano ku tirhisiwa hikuva, kutani, hambileswi, himpfhuka na loko.

36 To tala hi swakudya 76
Ku nyika swileriso ku tirhisiwa ndzeriso: famba, kuma, endla.
Ku landzelela swileriso eka imeyili swo endla tibisikiti ta swikandza swo hlekisa.
Ku rhumela *SMS* ku tirhisiwa marito lama komisiweke.
Ku tlhela ku tsariwa minkomiso ya marito ya: l, ml, lep, xilep, g, kg.

37 Poto ra sopo 78
Ku bula hi xifaniso.
Ku hlaya xitori lexi vuriwaka Sopo ya Maribye.
Ku hlamula swivutiso mayelana na xitori.
Ku nyika miehleketo yo seketela.
Ku boxa magoza lama tirhisiwaka ku endla sopo.
Ku boxa mbuyelo.

38 Sopo, sopo, sopo yo nandziha 80
Ku hlawula sopo leyi nga ta swekiwa yi dyiwa ekaya.
Ku tsala nxaxameto wa switirhisiwa leswi nga ta tirhiseriwa sopo.
Ku tsala swiletelo ku tirhisiwa marito ya ndzeriso yo fana na hlanganisa, tsema, vandla, chela.
Ku tsala mpfapfarhuto wa swichelachelana na swiletelo.
Ku twisisa xikongomelo xo tirhisa tielipisisi emakumu ka xivulwa.
Ku tsala ndzimana yo hetelela ya xitori xa Sopo ya maribye.
Ku tirha hi mintlawa ku kuma nkatsakanyo wa timhaka eka ntlangu.
Ku tsala nkatsakanyo wa timhaka eka ntlangu ku tirhisiwa tinhlokomhaka leti nyikiweke: nhlokomhaka, xivono, swimunhuhatwa na kungu.

39 Xikambisiso hi mihlovo 82
Ku vulavula emintlaweni hi nkwangulatilo na mihlovo ya nkwangulatilo.
Ku xopaxopela mbulavulo lowu nyikiweke hi ntlawa.
Ku hlaya xiperimente ku kota ku humesa mihlovo.
Ku hlawula nhlokomhaka ya xiperimente.
Ku boxa maendli ya ndzeriso.
Ku hetisa chati ya nkhuluko.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku kopunulela marito eka tidikixinari ta vona.
Ku boxa no tirhisa maengeteri ya ndhawu: endzeni, ehenhla.
Ku tata mabumabumeri ya rifuwi lama faneleke lama hlamuselaka nkwangulatilo no tirhisa mabumabumeri ya rifuwi ya kona eswivulweni swa vona.

40 Hlawulela swilo 84
Ku landzela swiletelo.
Ku landzela swileriso swo dirowa xambalo.

Inthavhiyu
Kotara ya 2: Mavhiki ya 3 - 4

41 I fexini leyi 86
Ku bula hi mahungu eka ntlawa.
Ku bula hi tinxaka to hambana ta swivutiso leswi nga ta tirhisiwa eka inthavhiyu.
Ku bula hi mahungu man'wana yo engetela lama munhu a nga ma tirhisaka ku kuma timhaka.
Ku hlaya inthavhiyu.
Ku hlamula swivutiso swo karhi.
Ku kuma xikongomelo xa inthavhiyu.
Ku tsala swivutiso swinharhu.
Ku tirhisa mimfungho ya swivutiso.
Ku tsala mahungu ku tirhisiwa marito yo rungula.

42 To tala hi Swikipa 88
Ku boxa tinhlokomhaka to tsala hi tona.
Ku kuma lava va nga va inthavhiyuwaka leswaku va ta kota ku tsala atikili.
Ku tsala swivutiso swo nyika mavonele na swo lava tinhlamulo to karhi.
Ku hlaya girafu ya mayelana na vuxokoxoko.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka girafu: ku katsa mhakankulu na timhaka to hlawuleka.
Ku hlamusela no xopaxopa vuxokoxoko bya girafu.
Ku nyika swivangelo swa mahungu.
Ku katsakanya vuxokoxoko lebyi humaka eka ndzavisiso.

43 Ku dyondza hi vholibolo 90
Ku bula hi milawu ku tirhisiwa riendli ra nghingiriko.
Ku hlaya xitshuriwa xo va na tinhlokomhaka ta vholibolo.
Ku boxa xihlovo xa xitshuriwa.
Ku seketela tinhlamulo.
Ku nyika nhlokomhaka ya xitshuriwa.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku tsala marito eka dikixinari.
Ku veka mahungu hi marito yo rungula ku tirhisiwa swirhatana swa ntshaho.
Ku tirhisa mahlanganisi ku hlanganisa swivulwa eka ndzimana no tirhisa masivi lama faneleke.

44 To tala hi ntlangu 92
Ku tsala mahetelelo.
Ku hetisa tafula.
Ku tirhisa xifaniso ku hetisa tafula.
Ku hetisa inthavhiyu ku tirhisiwa mavutisi ya mani, yini, kwihi na rini.
Ku katsakanya vuxokoxoko.
Ku tirhisa nkarhi lowu nga hundza wa riendli leri yaka emahlweni.
Ku tirhisa nkarhi lowu taka wa riendli leri yaka emahlweni.

45 Nyoxi leyi cinaka 94
Ku bula hi nkoka wo tirha na ntlawa.
Ku hlaya xitshuriwa.
Ku hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa.
Ku kuma xihlovo xa xitshuriwa.
Ku boxa tinhlamuselo ta marito.
Ku tsala marito eka dikixinari.
Ku hlanganisa swivulwa.
Ku tirhisa riendli ra xitwisiwa.

46 Ku ehleketa hi tinyoxi na vulombe 96
Ku longoloxa mahungu hi mfanelo.
Ku tsala mavito eka dayigiramu.
Ku tsala ndzimana ya mahungu ya ntiyiso.
Ku tsala xivulwa xa nhlokomhaka na swivulwa swo seketela.
Ku tsala xiviko nakambe ehansi ka tinhlokomhaka to karhi.
Ku boxa mahlamuseri, masivi, maendli na mavutisi.

47 Xinjhenghwe xo hlamarisa 98
Ku hlamusela xifaniso.
Ku hlaya xitshuriwa xa mahungu mayelana na xinjhenghwe.
Ku hlamula swivutiso swo karhi mayelana na xitshuriwa.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku hundzula tinhlamuselo ti va swivutiso hi ku tirhisa mavutisi.

48 Ku ehleketa hi swinjhenghwe 100
Ku tirhisa mahungu yo huma eka xitshuriwa ku tsala ndzimana ya timhaka ta ntiyiso.
Ku hetisa xitshuriwa hi ku tirhisa marito ya munhu.
Ku tsala xiviko mayelana na wena n'wini hi ku tirhisa tinhlokomhaka to karhi.
Ku tirhisa mimfungho ya mahlamari

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 69 2019/10/21 11:38:02

Ku hlaya tilebulu

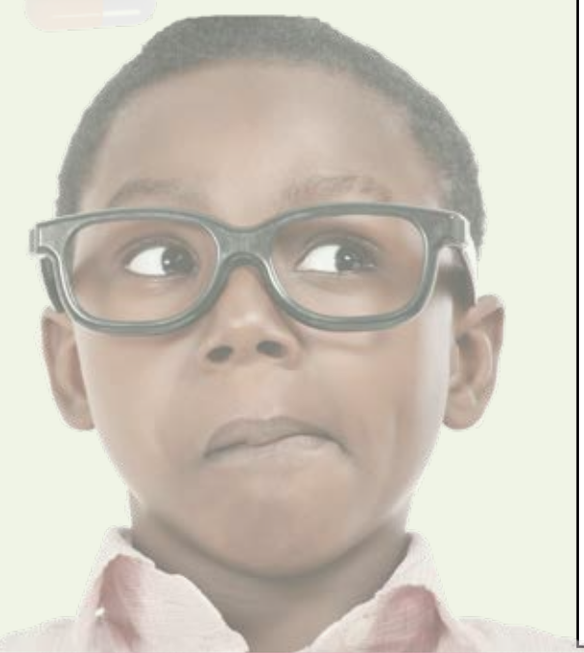

A hi vulavuleni Tirhani hi mintlawa ya n'wina.

- Ku vulavula hi tinxaka to hambana ta tilebulu leti u nga ti kumaka: tilebulu ta swakudya na tilebulu ta swiambalo.
- Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku hlaya swileriso eka tilebulu?
- Xana u ehleketa leswaku ku nga humelela yini loko wo hlaya xiphemu xo karhi xa swileriso eka lebulu?
- Loko a wu nwa mirhi a wu ta yi hlayisa kwihi?
- Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku hlaya swileriso eka lebulu ya murhi hi mfanelo?
- Hikwalaho ka yini swi ri na nkoka ku nwa murhi ntsena loko ku ri na munhu lonkulu?

A hi hlayeni

Vuxokoxoko bya ntiyiso

Xichelachelana xa matimba (eka phakete rin'wana na rin'wana) **Xikongomelo**

Actigo

Antioxidant

Mintirho

Ku nyika matimba yo engetela, ntamu no antswisa masocha ya miri

Vuxokoxoko byo engetela

- *Act-Yu-go* i xiengetelo xo nandziha.
- Ku nyika swakudya swo aka miri leswi hlawuriweke hi vukheta leswi tlakusaka ntamu wa wena.
- Ku hlayisa tisele ti tshama ti hanye kahle.

Loko u tirhisa xendliwa lexi

- U ta titwa u ri na ntamu lowu engetelekeke loko u xi nwa masiku hinkwawo.

Swiletelo:

Vatswatsi na vana va 10 wa malembe na ku tlula

Chululela leswi nga endzeni ka phakete eka ¾ ya nghilazi ya mati.
Hakasa u swi tshika swi byabya u nga si nwa.
U nga tirhisi ku tlula 1 phakete eka 24 wa tiawara.

Vana va le hansi ka 10 wa malembe

Chululela ½ ya phakete eka ¾ ya nghilazi ya mati.
Hakasa u swi tshika swi byabya u nga si nwa.
U nga tirhisi ku tlula ½ ya phakete eka 24 wa tiawara.

Vuxokoxoko byin'wana

Veka eka ndhawu leyi omeke no hola ehansi ka 25°C no va ehenhla laha swihlangi swi nga fikeriki.
Ku na tiphakete to ringanela ku tirhisiwa n'hweti hinkwayo.

Swichelachelani swo pfumala matimba:: Tivhitamine ta B1, B6, B12, C. A yi na xitachi, chukela ra masi, chukela kumbe swihlayisi swa swakudya.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 70 2019/10/21 11:38:10

A hi tsaleni

Bulani hi swivutiso leswi emintlaweni ya n'wina kutani mi tsala tinhlamulo.

Xana ku vuriwa yini hi **vuxokoxoko bya ntiyiso?**

Xana xakunwa xa rihanyo i yini?

U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini nhlokomhakankulu eka lebulu yi ri yikulunyana eka tinhlokomhaka ta swiyenge?

Xana ku na swiyenge swingani eka lebulu?

Hi ku ya hi sayizi ya maletere, hi tihi tinhlokomhaka ta swiyenge ta nkoka swinene? Ti tsale.

Hi tihi tinhlokomhaka ta swiyenge to kala ti nga ri ta nkoka swinene? Ti tsale.

Xana swihlangi swo va ehansi ka 10 wa malembe swi nga nwa swo tanihi kwihi?

Hikokwalaho ka yini u fanele ku nwa *Act-Yu-go*?

U nga titwa njhani endzhaku ko nwa *Act-Yu-go*?

A hi tsaleni

Yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona. Dirowa ntila ku suka eka rito rin'wana na rin'wana eximatsini ku ya eka nhlamuselo ya rona exineneni.

xa matimba	engetela eka; swo engetela
xichelachelana	xin'wana; xo hlawuleka
leswi nga endzeni	swakudya, mphamelo
xiengetelo	Engetela ntamu
xakudya xo aka miri	Swihlayisi swa swakudya
hlawuriweke	swirho/tielemente

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 71 2019/10/21 11:38:11

Swo tala hi swiletelo

A hi tsaleni Languta swiletelo leswi swo nwa xakunwa xa rihanyo.

Yelanisa vuxokoxoko lebyi nga eka kholomu ya voko ra xinene na mhakankulu eka kholomu ya voko ra ximatsi.

Hlaya kutani u landzelela swiletelo swa lebulu **nkarhi hinkwawo**.	U nga xavi kumbe ku tirhisa xakunwa xa rihanyo xihi kumbe xihi eka phakeji leyi kombetaka ku tsemiwa, ku handzuriwa kumbe ku venyeleriwa.
Tiva leswaku u fanele ku nyika murhi wo tanihi kwihi naswona rini.	Hlayisa swakunwa swa rihanyo hinkwaswo ekule na vana lavatsongo swinene. Swakunwa leswi ko tala swi nandziha swinene, kutani vana va nga swi nwa ngopfu va ehleketa leswaku va nwa namuneti.
U nga tshuki u tiendla dokodela.	Loko lebulu yi ku u nga nyiki vana va le hansi ka malembe kumbe ntiko wo karhi, u nga swi endli.
Landzelela malembe na swipimelo swa ntiko leswi bumabumeriweke.	U nga nyiki kumbe ku nwa ku tlula leswi swiletelo swi vulaka swona hi ku ehleketa leswaku swi ta tirha ku antswa kumbe hi ku hatlisa swinene.
Landzelela xitsundzuxo xa "VEKA LAHA KU NGA FIKELERIWIKI".	Hlaya no landzelela lebulu. Tiva minkomiso ya marito ya lepula (lep.), xilepulana (xilep.) na miligiramu (mg).
Kambela loko phakeji na xakunwa hi xoxe swi nga pfuriwangi nkarhi hinkwawo.	Xiyisisa swinene swiletelo swa matirhiselo ya xakunwa xa rihanyo xin'wana na xin'wana.

A hi tsaleni Xana wa swi vona leswaku hi tirhisa maendli yo fana na **hlaya, tiva** na **landzelela** loko hi nyika swileriso na swiletelo? Maendli lama ma le ka hlayelo ra ndzeriso.

Sweswi khwatihata maendli ya ndzeriso (maendli lama ku byelaka leswi u faneleke ku endla swona) eka xitshuriwa lexi.

Xakunwa xa ntamu xo tiendlela ekaya

Xitimuli xa *Sage Pomegranate Green Tea Cooler*

Maendlelo: loveka 1 xisaka xa *green tea* ku ringana 1-3 wa timinete eka 1 khapu ya mati yo hisa. Tsavula xisakana xa tiyi. Chela 1 lepula ra mpfuvelo wa *pomegranate*. Chela vulombe leswaku swi ta nyanganya. Chela 1 lepula ra *sage*. Swi tshikenyana swi tereka ku ringana 15 wa timinete. Swi chele eka khapu ya tiayisi. Hakasa swi kala swi hola kutani u tiphina.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 72 2019/10/21 11:38:12

Siku:

A hi tsaleni

Marito lama nga laha hansi i ya ndzeriso. Emintlaweni ya n'wina, bulani hi tinxaka ta swivulwa leswi mi nga swi vumbaka hi marito lama, kutani mi ya tsala eka swivandla leswi pfulekeke laha hansi. Tirhisani swivulwan'we mi tlhela mi tiyisisa leswaku rito ro sungula ri sungula hi letere lerikulu naswona xivulwa xi hela hi hiko.

HLAYELO RA NDZERISO

Hi tirhisa ndzeriso ku nyika xileriso, xitsundzuxo, xiringanyeto kumbe xiletelo. U vumba ndzeriso hi ku tirhisa nsinya wa riendli handle ko tirhisa "ku". Riendli ra ndzeriso ri tala ku vekeriwa emasungulweni ya xivulwa.

Nwana murhi wa wena!
Tsháma ehansi!
Xiyaxiya!

teka

nyika

hlaya

pfala

lotlela

A hi tsaleni

Tirhani hi mintlawa. Tlhela u languta eka phepha ra vuxokoxoko bya ntiyiso eka pheji ra 70 kutani u khwantihata riengeteri **rin'we** ra nkarhi, riengeteri **rin'we** ra mukhuva na **rin'we** ra ndhawu.

MAENGETERI

Maengeteri ya nkarhi ya ku byela leswaku swilo swi humelela rini naswona kangani: sweswi, namuntlha.
Maengeteri ya mukhuva ya ku byela leswaku njhani: swinene, kahle, khwatsi, hi ku hatlisa.
Maengeteri ya ndhawu ya ku byela leswaku kwihi: ehenhla, ehansi, lahaya, endlwini/endzeni.

A hi tsaleni

Tsala swivulwa u tirhisa marito lama landzelaka. Pfumelela munghana wa wena ku kambela swivulwa swa wena loko u hetile ku swi tsala.

namuntlha

ehenhla

ngopfu

hi ku hatlisa

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 73 2019/10/21 11:38:14

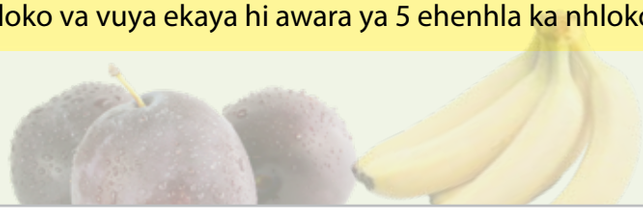
Ku endla swakudya

Tiendlele swa ku nwa swo timula

A hi hlayeni

I ndzhenga wo hisa swinene wa siku ra Mugqivela. Thami u le kaya naswona wa ha ku heta ku endla ntirhokaya wa yena. Ndzisana ya yena ya mufana na ya nhwanyana va yile emavhengeleni na manana na tatana wa yena. Wa swi tiva leswaku va ta va va twa ku hisa swinene loko va vuya. Xana a nga endla yini ku va timula torha? U ya ekhixini kutani u kuma rhesipi ya kahle swinene yo endla swa ku nwa swo timula swo titimela no nandziha. U hlaya rhesipi hi xihatla kutani a hlawula ku hlamarisa buti na sesi va yena hi swa ku nwa swo timula loko va vuya ekaya hi awara ya 5 ehenhla ka nhloko.

Swichelachelana

- 1/2 ya khapu ya mapencisi, swihenge, mirubeyila, mimango kumbe tipulamu.
- 1/2 ya khapu ya mabanana lama nga pfuviwa
- 3/4 ya khapu ya yogati
- 1 khapu ya masi
- 1 lepula ra chukela

Maendlele

1. Vandla mihandzu.
2. Tsemelela mihandzu yi va swiphemu leswitsongo.
3. Chela swichelachelana hinkwaswo epotweni.
4. Hlanganisela swichelachelana hinkwaswo swi va xihalaki xo tiya xo rhetela.
5. Chela enghilazini.
6. Veka efirijini leswaku swi ta titimela.

A hi tsaleni

Sungulani hi ku vulavula hi tinhlamulo ta swivutiso leswi eka ntlawa wa n'wina, kutani mi ti tsala.

Xana u fanele ku lulamisisa ku yini mihandzu?

Xana u lava masi yo tala kumbe chukela ro tala?

Xana u lava mabanana mangani?

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 74 2019/10/21 11:38:25

Siku:

A hi tsaleni

Hetisa swivulwa leswi ku hlamusela magoza lama Thami a ma landzeleleke loko a endla swo timula.

Xosungula u fanele...

Kutani u...

U landzela hi...

Xo hetelela u...

Xana Thami u ta cherisa ku yini swa ku nwa swo timula?

Xana u ehleketa leswaku buti na sesi va yena va titwe njhani loko va vuya ekaya?
Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi tsaleni

Hlanganisa swivulwan'we leswi ku vumba Swivulwankatsano. Tirhisa marito lama nga endzeni ka swiangi.

Thami u vandla mihandzu. Thami u lava ku endla swa ku nwa swo timula. **(hikuva)**

Thami u chela chukela. Thami u hlanganisela mihandzu. **(endzhaku)**

Xivulwan'we xi na nhlokomhaka na riendli naswona xi hlamusela muanakanyo wo helela.
Thami u endla swa ku nwa swo timula.
Xivulwa-nkatsano xi na xivulwanahosi na xivulwananandza. U tirhisa marito yo fana na hikuva, himpfhuka, endzhaku, hambileswi, loko, leswaku, leswi kumbe kutani.
Thami u chele swikatsakanywa enghilazini endzhaku ko swi hlanganisa.

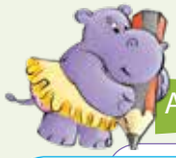
Thami u tshame ekaya a endla ntirhokaya wa yena. A a lava ku ya emavhengeleni. **(hambileswi)**

Thami u endle swa ku nwa. A ku hisa. **(hikuva)**

Thami u humesile swa ku nwa efirijini. Swi lulamile. **(loko)**

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 75 2019/10/21 11:38:36

To tala hi swakudya

A hi tsaleni

Titeke u ri ku nyikeni Kalim swiletelo swa leswi a faneleke ku endla swona loko a nga si endla swa ku nwa swa yena. Xiletelo xo sungula u endleriwe xona.

Xosungula famba... ekhixini.

Kutani kuma...

Endzhaku...

Xohetelela endla...

A hi tsaleni

Kalim a a lava ku endla tibisikiti ta swikandza swo hlekisa. U tsalele mudyondzisi wa yena imeyili a n'wi kombela swiletelo. Hlaya imeyili leyi mudyondzisi wa yena a n'wi rhumeleke yona kutani u dirowa xikandza eka xivandla lexi nyikiweke.

Eka: **'Thuli Ngoma'** tn@lehobo.co.za

Yi huma eka: Kalim@newtownkzn.com **3 Nyenyankulu 2014** **14:22**

Nhlokomhaka: **Swiletelo swo ayisa**

Eka Kalim

Hi leswi swichelachelana leswi u nga ta swi lava na magoza lama u nga ta ma landzelela ku endla tibisikiti ta swikandza. Titolovete ku dirowa xikandza loko u nga si endla ku ayisa hi koxe.

Swichelachelana

- 2 wa tikhapu ta chukela ro ayisa
- 2 wa swilep swa
- Swo khalara swakudya swa xitshopana
- 1 phakete ra tibisikiti ta *marie*
- Xibokisana xa ti*smarties*
- 3 wa swiphemu swa ti*liquorice*
- Phakete ya ti*jelly beans*
- Swin'wan'waselo swa chokoleti

Maendlelo

1. Sefa 10 wa malep. ya chukela ro ayisa eka xikotlolo; chela mati yo ringanela ku endla swo tota leswi u nga swi totaka.
2. Chela mathonsinyana ya swo khalara swakudya swa xitshopana, swo tshwuka kumbe swa wasi ku endlela ku kuma muhlovo wa kahle wa xikandza lowu nga ta ku hlekisa.
3. Totela kwalomu ka xilep. xa swo ayisa eka bisikiti kutani u swi sasela kahle hi mukwana.
4. Tirhisa lekere rin'we ra 'smartie' ra buraweni na 'smartie' rin'we ra wasi ku endla mahlo.
5. Tsema xiphemu xa 'liquorice' kutani u xi soholotela ehenhla ku endla nomo.
6. Tirhisa xithonsana xa swo ayisa swa rihlaza ku endla nhompfu.
7. Tirhisa swin'wan'waselo swa chokoleti ku endla misisi, malebvu na tinxiyi.
8. U nga rivali ku rhanga hi ku xi dirowa no xi khalara u nga si xi endla!

Mikateko leyinene!

Manana Ngoma

Rhumela

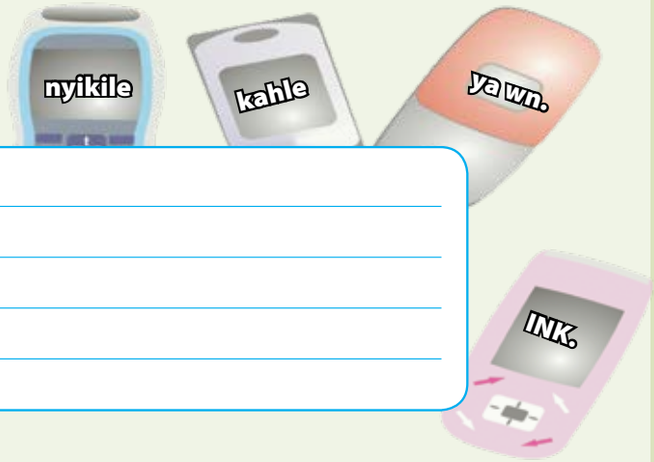
XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 76 2019/10/21 11:38:37

Siku:

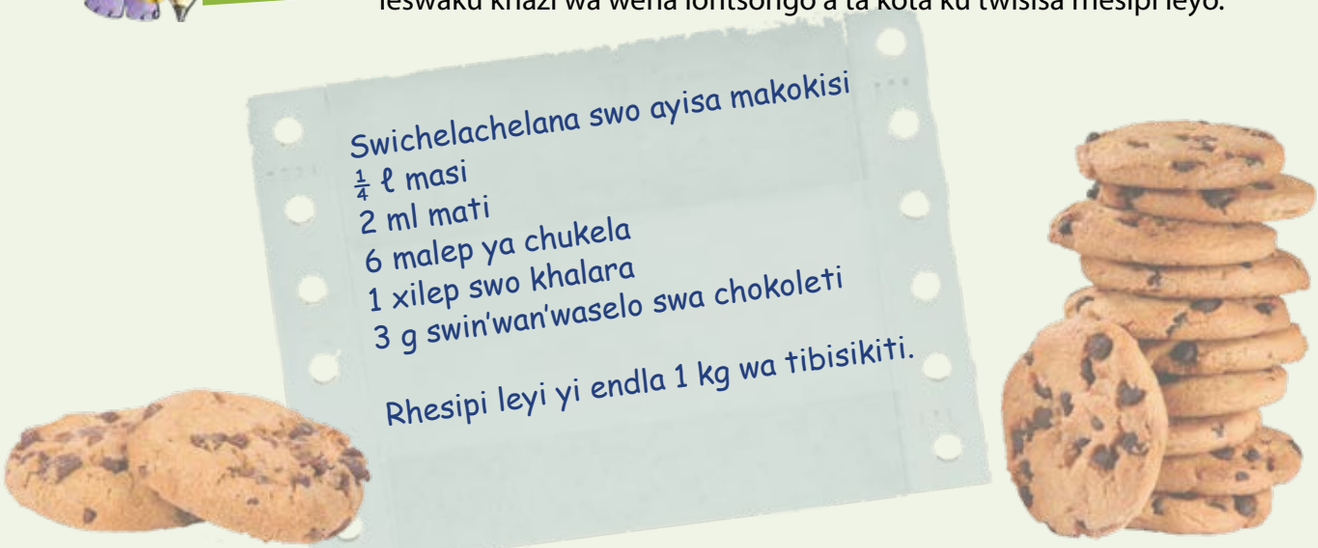
Titeke u ri wena Kalim, kutani u ehleketa ku rhumela mudyondzisi wa wena *sms* ku n'wi khensa leswi a nga ku pfuna. Tirhisa marito na maritonkomiso lama eka *sms* ya wena.

Munghana wa wena u ku rhumela swichelachelana swa rhesipi. U tirhisa nkomiso wa marito. Tlhela u tsala nkomiso wolowo ku endlela leswaku khazi wa wena lontsongo a ta kota ku twisisa rhesipi leyo.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 77 2019/10/21 11:38:49

Poto ra sopo

A hi vulavuleni

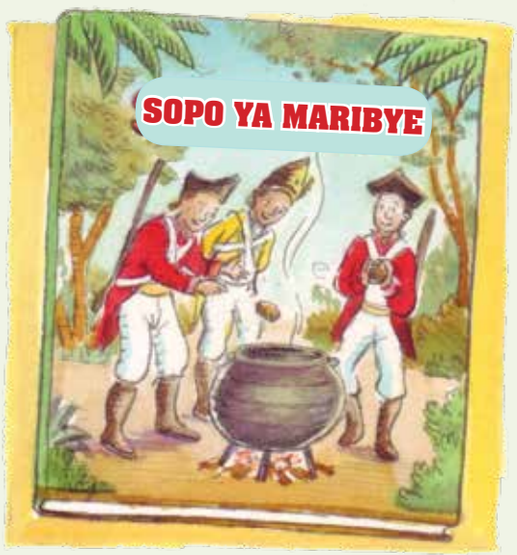
Languta xifaniso kutani u hlamula swivutiso.

- Xana u ehleketa leswaku u nga yi endlisa ku yini sopo ya maribye?
- Xana u ehleketa leswaku yi nga va na nantswo wa njhani?
- Xana u vona yini exifanisweni lexi ku nyikaka vuthala bya leswi nga ta cheriwa eka sopo?

A hi hlayeni

Hlaya leswi eka buku leyi vitaniwaka *Sopo ya Maribye* kutani u hlamula swivutiso.

Masocha manharhu a ya vuya ekaya ya huma enyimpini. A va hetile masiku manharhu va nga si dya kutani a va twa ndlala. Va fikile eka muganganyana wun'wana kambe vaaki va muganga wolowo a va ala ku dya na vona swakudya leswi a va ri na swona kutani a va tumbeta nyama, masi, makheroti, khavichi, bali na matapula.

Loko masocha ya kombela leswaku va ya nyika swakudyanyana, ndyangu wun'wana na wun'wana wu hembile wu nyika xivangelo xa leswaku hikwalaho ka yini wu ri hava swakudya swo ya nyika. Masocha ya ve ya ehleketa mano yo endla leswaku vanhu va muganga lowu va ya nyika swakudya.

Kutani socha ro sungula ri huwelerile ri ku, "Vaakatiko!" Vaaki va muganga va tshunela ekusuhi.

"Hi masocha manharhu lama twaka ndlala etikweni rimbe. Hi mi komberile leswaku mi hi nyika swakudya kambe mi hava swakudya. Kutani-ke, hi ta fanela ku endla sopo ya maribye."

Sopo ya maribye? Leswi swi ta va kahle ku swi tiva.

"Xosungula, hi ta lava poto lerikulu ra nsimbhi, mati yo ri tata na ndzilo wo ri hisisa," ku vula socha.

"Kutani sweswi, loko mi nga hi pfuna, maribye manharhu ya xirhendzevutana, yo rhetela." Lama a swi olova ku ya kuma.

Mahlo ya vaaki va muganga ya kula ya va swirhendzevutana loko va ri karhi va hlalela masocha ya ri karhi ya chela maribye epotweni.

"Sopo yin'wana na yin'wana yi lava munyu na viriviri," ku vula masocha, loko ya sungula ku hakasa. Vana va tsutsuma va ya teka munyu na viriviri.

"Maribye yo tanihi lama ya tala ku endla sopo ya kahle. Kambe e, loko a ko va na makheroti, a yi ta antswa swinene." Francois a tsutsuma a ya teka makheroti ehansi ka nkumba.

"Sopo ya kahle ya maribye a yi fanele ku va na khavichi," ku vula masocha loko ya ri karhi ya tsemelela

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 78 2019/10/21 11:38:54

Siku:

makheroti epotweni. “Kambe a swi kahle ku kombela leswi mi nga hava.” Marie a tsutsuma a ya teka makhavichi manharhu ehansi ka mubedo.

“Loko a hi ri na nyamanyana ya homu na matapulanyana, sopo leyi a yi ta fanela ku va etafuleni ra wanuna wa xifumi.” Vaaki va muganga va tsundzukile matapula ya vona na tinyama leti a va ti hayekile endzeni ka makamara ya vuhlayiselo ya vona. Va tsutsumile va ya swi teka.

Sopo ya wanuna wa xifumi, hinkwaswo swi sukela eka maribyenyana. A swi languteka tanihi masalamusi! “A,” ku vula masocha loko ya ri karhi ya chela nyama ya homu na matapula, “loko a hi ri na bali yitsongo na khapu ya masi, kambe a swi kahle ku kombela leswi mi nga hava.” Vaaki va muganga va tisa bali leyi a yi ri emadulwini na masi ya vona lama a ma ri emathinini. Masocha ya hakasela bali na masi eka murhu lowu a wu ri karhi wu byabya loko vaaki va muganga va honokerile. Emahetelelweni sopo a yi vupfile. “Hinkwenu ka n’wina mi ta ringa,” ku vula masocha. Siku leri landzelaka masocha ya fambile kutani ...

Elipisisi:
Tidoto tinharhu (...) ti tirhisiwa ku komba leswaku marito

kumbe

vuxokoxoko byi siyiwile.

A hi tsaleni

Bulani hi swivutiso leswi emintlaweni ya n’wina kutani mi tsala tinhlamulo.

Xana hi swihi leswi swi nga endla leswaku sopo yi nandziha swinene? A ya ri maribye?

Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku masocha ya swi kotile ku xisa vaaki va muganga?

Xana u ehleketa leswaku masocha ya ya kwihi ku suka laha?

Xana a ku ri yini **xivangelo** xa masocha xo kombela maribye na swichelachelana swin’wana?

Xana va tirhise **swichelachelana** swihi?

Xana va landzelele **magoza** wahi ku endla sopo?

Xana **mbuyelo** wu vile wihi?

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 79 2019/10/21 11:38:58

Sopo, sopo, sopo yo nandziha

A hi tsaleni

Hlawula sopo leyi u nga yi endlaka ekaya. Tsala nxaxameto wa **swichelachelana**. Tiyisisa leswaku a wu siyi nchumu.

Swichelachelana swa sopo leyi ndzi yi tsakelaka swinene

Tsala swiletelo ephepheni u tirhisa swivulwa swa ndzeriso swo fana na **hlangisela** swichelachelana kahle, **tsemelela** nyala, **chela** swichelachelana swo tsakama eka swichelachelana swo oma. Tiyisisa leswaku u nyika swiletelo swo hetiseka. U nga siyi **goza** na rin'we.

Hlayela ntlawa wa wena rhesipi ya wena. Tiyisisa leswaku un'wana na un'wana u twisisa **magoza** lama u ya tekaka ku endla sopo.

Kutani tsala mpfapfarhuto wo sungula wa swichelachelana na swiletelo. Kombela un'wana entlaweni wa n'wina ku ku kambelela wona.

A hi tsaleni

Languta xivulwa xo hetelela xa xitori xa sopo ya maribye. A xi helelangi. Xana wa ti vona tidoto emakumu ka ntila? Tidoto ti vula leswaku xitori lexi a xi helelangi. Tsala ndzimana yo hetisa xitori lexi.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 80 2019/10/21 11:39:01

Siku:

A hi vulavuleni

Tirhisa xitori xa sopo ya maribye ku endla ntlangu.

- Tirhani hi mintlawa. Ku fanele ku va na swimunhuhatwa leswi landzelaka eka ntlangu wa n'wina: 3 wa masocha na 6 wa vaaki va muganga.
- Endlani leswaku socha rin'we ri nyika swileriso swa mayelano na leswi masocha ya swi lavaka ku kota ku endla sopo.
- Endlani leswaku socha rin'wana ri nyika swiletelo swa maendlelo ya sopo.
- Endlani leswaku socha ra vunharhu ri endla sopo kutani mi tiyisisa leswaku ri landzelela swiletelo kahle.
- Tiyisisani leswaku ximunhuhatwa xin'wana na xin'wana xi na swo swi vula na leswaku hinkwaswo swi na xiave eku endleni ka sopo.

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

A hi tsaleni

Tsalani nkatsakanyo wa ntlangu wa n'wina.
Tirhisani tinhlokomhaka leti.

Nhlokomhaka

Xivono

Vula leswaku xivono xi humelela kwihi naswona xi humelela rini.

Swimunhuhatwa

Vula leswaku hi swihi swimunhuhatwa leswi nga eka xivono emasungulweni. Nyika nhlamuselo ya swona hi ku komisa. Leswi ku nga va malembe, mintirho kumbe vuxaka na ximunhuhatwa xin'wana.

Kungu

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 81 2019/10/21 11:39:06

Xikambisiso hi mihlovo

A hi vulavuleni

- Xana nkwangulatilo i yini?
- Xana u wu vona rini nkwangulatilo empfhukeni?
- Xana hi yihi mihlovo ya nkwangulatilo?
- Xana minkwangulatilo yi vangiwa hi yini?

A hi hlayeni

Hlayani xitshuriwa lexi kutani mi bula hi xona eka ntlawa wa n'wina.

Xana u nga tshemba leswaku mihlovo hinkwayo empfhukeni yi huma eka tindlela to hambana leti mathonsi ya ritshuri emoyeni ya vangamaka no tswonga ku voninga ka dyambu? Loko u endla xikambisiso lexi xo olova swinene u ta kota ku tivonela hi wexe loko leswi swi ri ntiyiso kumbe swi nga ri ntiyiso.

Mimbuyelo ya leswi a yi olovi ku yi vona hikwalaho u fanele ku endla xikambisiso lexi etafuleni eka kamara leyi nga na xinyami swinene.

Tata nghilazi yo leha hi mati kutani u chela ½ xilep. xa masi ematini. Tshuneta thoci ekusuhi swinene na nghilazi. Vangamisa thoci enghilazini ku suka eka tiyinhla to hambana u ri karhi u hlalela hilaha muhlovo wa mati-ximasi lama wu cincaka switsanana hakona.

Engetala ½ xilep. xa masi kutani u vona leswaku ku humelela yini. Ro hetelela engetela 1 xilep. xa masi. Yisa thoci ehenhla na le hansi. Vangamisa thoci ku suka eka tiyinhla to hambanahambana. Vona leswi humelelaka.

A hi tsaleni

Hlawula nhlokomhaka ya kahle swinene u yi nyika xitshuriwa lexi kutani u vula leswaku hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku yi kahle swinene.

Mihlovo yo hambana empfhukeni | Xikambisiso xa muhlovo | Misava ya hina

Khwatihata marito hinkwawo ya swileriso (maendli ya ndzeriso) hi muhlovo wo tshwuka. Tsala marito eka chati ya nkhuluko laha hansi, hi ndzandzelelano lowu faneleke.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 82 2019/10/21 11:39:11

Siku:

A hi tsaleni

Yelanisa marito lama humaka eka xitshuriwa eximatsini na tinhlamuselo ta wona exineneni.

Tsala marito lama tikisiweke eka dikixinari ya wena.

Marito	Nhlamuselo
mathonsi	ku nwa
vangama	katsongo
tswonga	swipatsu
katsanana	hatima
cinca	mavalavala
mihlovohlovo	hundzuka

A hi tsaleni

Tsala xirhendzevutana eka maengeteri lama nga eka xitshuriwa hi muhlovo wo tshwuka. Kutani tsala swivulwa swa wena u tirhisa marito lama.

endzeni _____

ehenhla _____

hansi _____

swinene _____

eka _____

A hi tsaleni

Khalara nkwangulatilo. Kutani tatisa nkwangulatilo hi mabumabumeri ya rifuwi lama faneleke.

ku tshwuka ko dzwihala	rihlaza ra tilo	tshwuka	koporo	xilamula
xitshopana	rihlaza	ntima	buraweni	wasi
xitshopana xo dzwihala	wasi	vhayoleti	xivunguvungu xo dzwihala	xivunguvungu

Sweswi tsala swivulwa swa wena u tirhisa mabumabumeri ya rifuwi manharhu ya muhlovo lama u nga ya tirhisangiki eka nkwangulatilo.

_____

_____

_____

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 83 2019/10/21 11:39:19

Hlawulela swilo

A hi tsaleni

Tirha na munghana wa wena. Un'we wa n'wina u fanele ku nyika swileriso kutani loyi un'wana a swi landzela. Kambela ku lava ku vona loko loyi un'wana a swi kotile ku landzelela swileriso hi ndlela leyi faneleke. Tirhisa xiphephana lexi nga eka pheji leri landzelaka.

1. Tsala vito ra wena eka ntila wo hetelela wa phepha eka majini ya voko ra ximatsi.
2. Eka ntila wo sungula ephepheni tsala tinomboro ta 1 ku fika eka 9. Sungula eximatsini kutani u pirinta tinomboro. Siya vangwa exikarhi ka nomboro yin'wana na yin'wana.
3. Dirowa xirhendzevutana eka nomboro ya 6.
4. Dirowa nyeleti ekhoneni ya le henhla ya pheji ra voko ra ximatsi.
5. Petsa phepha ra wena ri va hafu hi ku navisa.
6. Pfula phepha ra wena, kutani ri petse ri hingakanya exikarhi.
7. Tirhisa laha ku nga tontswa eka penisele ya wena ku boxa mbhovo exikarhi ka phepha (ndhawu leyi ku hlanganaka eka yona mipetso mimbirhi).
8. Dirowa mbilu yi rhendzela mbhovo leyi u nga yi endla ephepheni ra wena.
9. Tsala letere ro sungula ra xivongo xa wena ehenhla ekhoneni ya voko ra xinene ra pheji.
10. Eka ntila wo hetelela wa pheji, tsala rito ra hetile ekusuhi na majini.

A hi tsaleni

U le ka ntlangu lowu vuriwaka *Xivumbiwa xa Nkwangulatilo*. Manana wa wena u fanele ku endla xambalo. Landzelela swiletelo eka pheji leri landzelaka ku dirowa xambalo xa kona, xi khalare no xi lebula leswaku u ta nyika manana wa wena.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 84 2019/10/21 11:39:21

- Hembe yo tshwuka yo vangama
- Buruku ro manya ra rihlaza ra emerali
- Xigqhoko xa yinhlamune xa xilamula na tinsiva timbirhi leti tlhomiweke ehenhla.
- Tintanghu to tontswa emahlweni ta xitshopana na tintambhu to boha ta wasi
- Tindleve to tontswa ta *indigo*
- Banti ra vhayoleti

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 85 2019/10/21 11:39:27

41 I fexini leyi

A hi vulavuleni

Xana u tshama u inthavhiyuwa munhu un'wana? Loko u tshame u inthavhiyuwa un'wana, byela ntlawa wa wena leswaku loyi u nga n'wi inthavhiyuwa a ri mani na leswaku hikwalaho ka yini u n'wi inthavhuyuwile. Loko u nga si tshama u inthavhiyuwa, byela ntlawa wa wena loyi u nga tsakelaka ku n'wi inthavhiyuwa na leswaku hikwalaho ka yini. Xana hi swihi swivutiso leswi u nga swi vutisaka un'wana loyi a a ri n'wavutshila wa fexeni? Handle ka inthavhiyu, hi swihi swin'wana switirhisiwa leswi u nga swi tirhisaka ku kuma vutivi hi n'wavutshila wa fexeni?

A hi hlayeni

Hlaya inthavhiyu leyi hi Xoli Mtshali wa le ka magazini ya *Seventeen* na Henry Holland, n'wavutshila wo tirhela eLondon loyi a tirhaka na mavhengele ya *Mr Print*.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

XM: Xana u sungurise ku yini ku tirha na Mr Print?

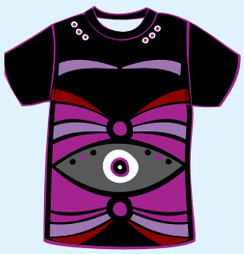
HH: Un'wana u vulavurisane na mina eLondon. A ndzi nga si tshama ndzi twelela hi Mr Print kambe loko ndzi sungule ku endla vulavisisi ndzi tlhela ndzi vona ku tala ka Vaafrika-Dzonga lava rhandzaka mfungho lowu, ndzi vone leswaku yi ta va ndlela ya kahle eka mina ku nghena eka makete lowu.

XM: Hi xihi xikipa lexi u xi tsakelaka swinene xa Mr Print?

HH: Oho, ndzi tsakela swinene nkandziyiso ya xiharhi.

XM: Kutani u tiveka hi ku endla swikipa swo hlamarisa. Hi xihi xitsundzuxo xa wena xo endla leswaku xikipa xi languteka xi hambana na swin'wana?

HH: Ku na tindlela to tala to hlawula eka tona. Swi ambale na swin'wetsin'wetsi swa nkoka kumbe na swikhavisi. Nakambe ndzi ehleketa leswaku swi kahle ku ambala xikipa na xin'wana lexi nga languteriwangiki xo fana na xikete xa tinsiva.

XM: Xana u ehleketa yini hi xitayili xa Afrika-Dzonga?

HH: Ndzi rhandza ndlela leyi Afrika-Dzonga yi amukelaka muhlovo na pirinti hayona. Ya nyanyula swinene. Ku na matiko yo tala laha vanhu va chavaka ku ambala muhlovo.

XM: Xana u tsakela ku hlaya?

HH: Ndzi fambafamba ngopfu naswona ndzi rhandza ku hlaya timagazini. Ti nyika swifaniso swa leswi rhandziwaka eka fexeni eka nkarhi wun'wana na wun'wana.

XM: U sungule tanihi muviki wa mahungu kutani u ya eka ku endla swikipa. Sweswi u n'wavutshila wo tiveka swinene wa fexeni. Xana u na xitsundzuxo eka van'wavutshila lava ha riki vantshwa?

HH: Ndzi ehleketa leswaku vantshwa va fanele ku endla vulavisisi eka vumaki bya fexeni no languta eka tindlela to hambana to tirha eka vumaki lebyi. U nga va n'wavutshila kumbe mubvumbi wa leswi nga ta va efexenini kumbe muxavi!

XM: Hetisa leswi landzelaka: Loko ndza ha ri na 14 ...

HH: A ndzi nga swi tivi leswi a ndzi ta swi endla. Kambe a ndzi tshama ndzi ri karhi ndzi tsakela fexeni!

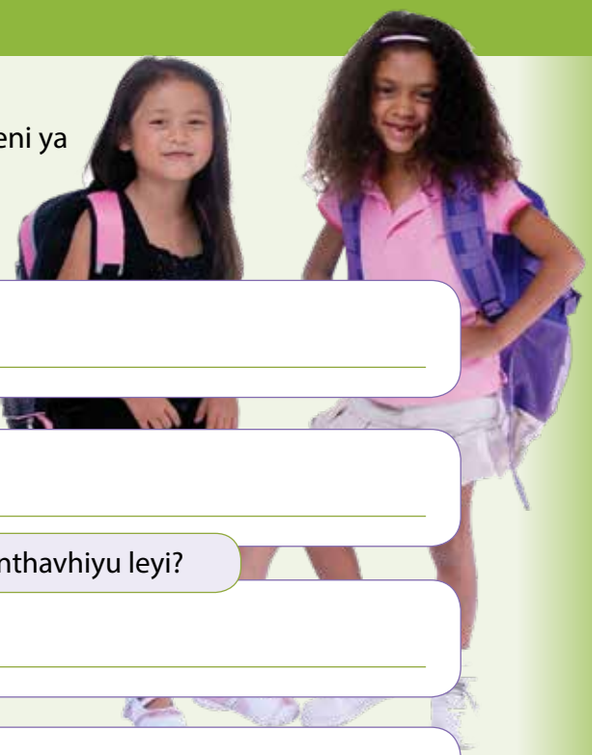
XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 86 2019/10/21 11:39:31

Siku:

A hi tsaleni

Bulani hi swivutiso leswi emintlaweni ya n'wina kutani mi tsala tinhlamulo.

Xana Xoli Mtshali u tirhela mani?

Xana u inthavhiyuwa mani?

Xana u ehleketa leswaku i mani a nga tsakelaka ku hlaya inthavhiyu leyi?

Xana a xi ri xihi xikongomelo xa inthavhiyu leyi?

Xana va vulavula hi xiambalo xa njhani?

A hi tsaleni

Vumba swivutiso swinharhu leswi a wu ta tsakela ku vutisa Henry Holland. U nga rivali ku sungula swivutiso hi letere lerikulu no swi hetelela hi mfungho wa xivutiso.

A hi tsaleni

Tsala swivulwa leswi hi marito yo rungula

Henry Holland u vula leswaku a a rhandza ku tirha na van'wavutshila va Afrika-Dzonga.

Henry Holland u ri, "

Xoli Mtshali u vula leswaku Henry Holland i n'wavutshila wa fexeni wa ndhuma.

Xoli Mtshali u ri, "

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 87 2019/10/21 11:39:33

To tala hi Swikipa

Henry Holland na Mr Print va hlanganisile vutshila na titalenta ta mabindzu swa vona ku vumba lebulu yintshwa ya Xikipa. Swikipa leswi swi ve na ku humelela swinene. Xiphemu xin'wana xa ku humelela xi ta hikwalaho ko tirhisa van'wavutshila lava va ha hluvukaka, Flora na Tina va *Flora Designers*. Mr Print u lava leswaku va tsala atikili ya vantshwa.

Tsala tinhlokomhaka tinharhu ta fexeni leti a va ta tsalela vana va 11 na 12 wa malembe hi vukhale.

U hlawule ku tsala atikili leyi vuriwaka, *ku lebula kumbe ku nga lebuli*. Ku tsala atikili ya wena u fanela ku inthavhiyuwa vanhu no tirhisa switirhisiwa leswi tsariweke.
Xana u ehleketa leswaku u nga inthavhiyuwa mani? Tsala swihlovo swimbirhi swo hambana, swo tanihi vana, mavhengele kumbe van'wavutshila. Nyika xivangelo xo hlawula swihlovo leswi u swi tsaleke.

Tinxaka timbirhi ta swivutiso

Xivutiso xo lava nhlamulo yo karhi: Xi langutela nhlamulo ya ina kumbe e-e.

Xivutiso xo nyika mavonele: Nhlamulo yi lava ku ehleketa na miehleketo naswona yi nyika mavonelo na matitwelo.

U inthavhiyuwa ntlawa wa vana va 12 wa malembe hikuva u lava ku kuma leswaku i yini swa nkoka eka vona loko va xava swambalo. Xana nxavo i wa nkoka? Xana vhengele leri va xavaka eka rona swambalo swa vona i ra nkoka? Hi xihi xa nkoka, ku va efexenini kumbe ku va u tshamisekile? I swa nkoka ku xava xilo lexi tivekaka? Xana va lava swiambalo leswi nga ta tshama nkarhi wo leha kumbe nguva yin'we ntsena? I mani a tekaka xiboho xa leswi va faneleke ku swi xava - vona kumbe vamanana va vona?

Tsala swivutiso swa wena laha. Tsala swivutiso swimbirhi swo nyika tinhlamulo to karhi na swivutiso swimbirhi swo nyika mavonele.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 88 2019/10/21 11:40:02

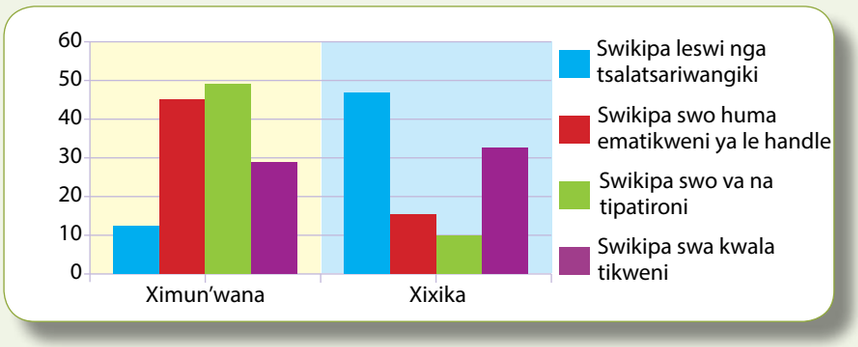
Siku:

A hi tsaleni

Endzhaku ko inthavhiyuwa ntlawa wa vana va 12 wa malembe, u teka vuxokoxoko bya ndzavisiso wa wena kutani u dirowa girafu leyi humaka eka byona.

Xana u lemuka yini hi swikipa leswi nga tsalatsariwangiki na swa tipatironi leswi xavisiwaka hi ximun'wana na hi xixika?

Xana i swikipa swingani swo huma ematikweni ya le handle leswi xavisiwaka loko swi hlangene hinkwaswo? Xana i swingani swikipa swa laha tikweni leswi swi xavisiwaka? Xana hi kwihi ku hambana?

Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku swikipa swo huma ematikweni ya le handle swi dume ngopfu hi ximun'wana?

Xana u ehleketa leswaku vana va tsakela swikipa swo leburiwa kumbe swikipa leswi langutekaka hi ndlela yo karhi? Seketela nhlamulo ya wena.

Xana i vana vangani va tsakeleke swikipa swo huma ematikweni ya le handle ku tlula swa kwala tikweni?

Xana i vana vangani lava va xaveke swikipa leswi nga tsalatsariwangiki hi ximun'wana?

Xana i vana vangani lava va xaveke swikipa leswi nga tsalatsariwangiki hi xixika?

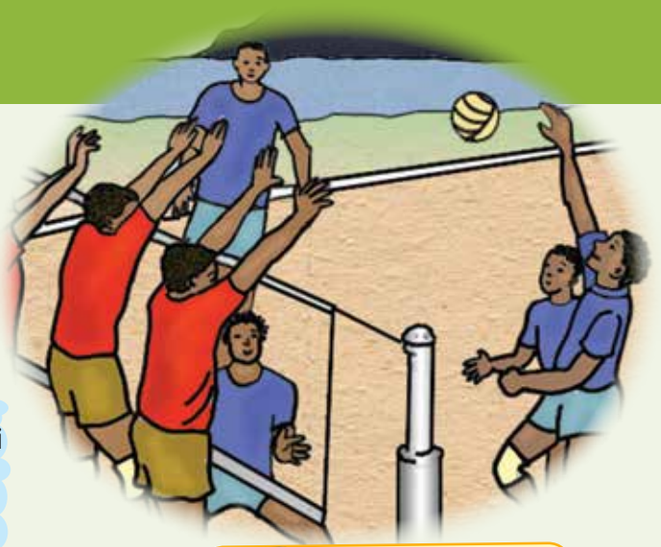
Hikokwalaho ka yini swi ve tano?

Tsala mintilanyana u vula leswaku hi swihi swin'wana leswi u swi kumeke eka ndzavisiso wa wena.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 89 2019/10/21 11:40:08

Ku dyondza hi vholibolo

A hi vulavuleni

Byela ntlawa wa wena hi ntlangu lowu u wu tlangaka. Kutani va byele leswaku hi yihi milawu ya ntlangu lowu. Tirhisa riendli ra nghingiriko.

Riendli ra nghingiriko: nhlokomhaka ya xivulwa yi endla xiendlo lexi hlamuseriwaka eka riendli.
Xikombiso: Nhwanyana u raha bolo.

A hi hlayeni

Rivala ra vholibolo eHout Bay ra hanya hi vafana na vanhwanyana lava nga le ku titoloveteni. I ncini lexi va tisaka eka ntlangu lowu?

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Xitiviso ephepheni

Eka kwalomu ka malembe mambirhi lama nga hundza maphorisa ya Hout Bay a ya vilela hi mintlawa ya vugevenga endhawini liya naswona a va tshemba leswaku vantshwa va nga va na ku tsakela ntlangu lowu nga endlaka leswaku va loloha ku joyina ntlawa wa vugevenga. Kutani va vekile xitiviso eka phephahungu va kombela vanhu lava tsakelaka ku dzabela vantshwa eka mintlangu leswaku va tihlanganisa na vona.

Amanda Coetzee u vone xitiviso kutani a ba riqingho. "Ndzi wansati wa mulungu loyi a a hamba a tlanga vholibolo," a byela maphorisa. "Swi lulamile," va angula. "A hi sunguleni." Kutani Amanda u sungurile ntirho wa yena tanihi mudzaberi wa vholibolo.

Ku suka eka xivundza ku ya eka vholibolo

Siku ro sungula eholweni ya xikolo vafana lava a va ri eku ngheneni hi ku nyandlamela phirhwekile. Kambe van'wana va sungule ku va ni ku tsakela kutani va byele van'wana leswaku va ta ku ta tlanga. Amanda u kumile tikhampani to phalala no seketela hi swingolongondzwana. Ku hetelele ku vile na swipanu swimbirhi kutani swi sungula ku tlanga na swipanu swo huma eMuizenberg, Cape Flats na Khayelitsha.

Xitlangi lexi humelelaka

Amanda u vula leswaku xitlangi lexintshwa lexi humeleleke swinene i Thandi Nkomo. U na 11 wa malembe naswona u tlangele xipanu xa xifundzankulu xa va le hansi ka 14 wa malembe. Xipanu xi tlhele xi va eka mintlangu yo hetelela ya swifundzankulu kambe xi hluriwile hi xipanu xa Algoa Bay.

Yi na rivilo, ya nyanyula no tsakisa

Thandi u cincile ku suka eka hoki a ya eka vholibolo. U ri, "Vholibolo ya hatlisa naswona ya nyanyula swinene. I ntsako lowukulu." Swipanu swa Hout Bay swi titoloveta kambirhi kumbe kanharhu hi vhiki. Kambe Thandi u tshama a ri erivaleni ra mintlangu a ri eku titoloveteni ku kondza dyambu ri pela. U endla leswi hikuva wa yi rhandza naswona u na makungu lamakulu ya nkarhi lowu taka.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 90 2019/10/21 11:40:12

Siku:

A hi tsaleni

Hikwalaho ka yini vholibolo yi sunguriwile eHout Bay? _____

Xana swipanu swa kona swi tshame swi humelela? _____

Xana i nkarhi wo tanihi kwihi va ri karhi va tlanga vholibolo? _____

Xana u ehleketa leswaku xiphemu lexi xa xitshuriwa xi huma kwihi?

Hlawula yin'we ya tinhlamulo leti landzelaka u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.

1. Xitori 2. Ntlangu 3. Phephahungu

_____

Nyika xiphemu lexi xa xitshuriwa nhlokomhaka. _____

A hi tsaleni

Hlaya leswi Amanda a swi vulaka hi vholibolo na mintlangu. Vula leswi a swi vulaka u tirhisa marito yo rungula.

"Ndzi tlangile ngopfu vholibolo loko ndza ha ri lontsongo."

U vule leswaku _____

"Hi fanele ku endla leswaku vanhu lavatsongo va tsakela mintlangu no va na rihanyu rinene."

U vule leswaku _____

A hi tsaleni

Tirhisa mahlanganisi lama nga laha hansi ku hlanganisa swivulwa leswi landzelaka. Tiyisisa leswaku loko swi koteka, u tirhisa masivi lama faneleke.

kambe naswona kutani

Thandi u na makungu makulu ya vumundzuku bya yena. Thandi u navela ku heta xikolo hi mbuyelo wa kahle wa matiriki. Thandi u na vuswikoti eka vholibolo. Emahetelelweni Thandi u lava ku tlangela xipanu xa Afrika-Dzonga. Thandi a nga lavi leswaku vholibolo yi nghenelela eka ntirho wa yena wa xikolo. Thandi u lehile. Swirho swin'wana swa xipanu swi ringeta ku nyika Thandi bolo leswaku a howisa.

_____

_____

_____

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 91 2019/10/21 11:40:13

To tala hi ntlangu

Hetisa ndzimana yo hetelela ya xitori xa Thandi, u vula leswaku hi wahi makungu lawa u ehleketaka leswaku u na wona. Tsala swivulwa swinharhu.

Hetisa tafula leri nga laha hansi.
Tsala mayelana na nghingiriko wa mintlangu. U nga hlawula ntlangu wun'wana na wun'wana lowu u wu tsakelaka.

Vito ra ntlangu	
Nhlayo ya vanhu lava lavekaka ku tlanga ntlangu lowu	
Swingolongondzwana leswi lavekaka	
Xiyimo xa vunonohi: olova, tika, tika swinene	
Nawu wun'we wa ntlangu lowu	

Titeki u ri inthavhiyuweni Thandi hi xikongomelo xo tsala eka magazini ya xikolo xa n'wina. Hetisa inthavhiyu. Tirhisa mavutisi: mani, yini, kwihi, rini.

Muviki Ndzi tshemba leswaku u un'wana wa switlangi swa xipanu xa n'wina xa vholibolo. Xana xihundla xa ku humelela ka wena hi xihi?

Thandi

Muviki Xana hi wahi makungu ya wena ya vumundzuku bya wena?

Thandi

Muviki

Thandi

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 92 2019/10/21 11:40:13

Siku:

A hi tsaleni

Tlhela u hlaya xitshuriwa xa mayelana na Thandi. Vuxokoxoko byi tsariwile ehansi ka tinhlokomhaka to hambanahambana, leti xaxametiweke laha hansi. Etlhelo ka nhlokomhaka yin'wana na yin'wana, tsala nkomiso wa xivulwa xin'we wa vuxokoxoko lebyi nyikiweke ehansi ka nhlokomhaka yaleyo.

Xitiviso ephepheni _____

Ku suka eka xivundza ku ya eka vholibolo _____

Xitlangi lexi humelelaka _____

Yi na rivilo, ya nyanyula no tsakisa. _____

A hi tsaleni

Languta xifaniso lexi u nga xi teka xa vanhu va ri ephakeni. Siku leri landzelaka exikolweni u xi kombeta munghana wa wena kutani u n'wi byela leswi vanhu lava a va ri eku swi endleni. Tirhisa nkarhi lowu hundzeke wo ya emahlweni. Tsala leswi u swi byeleke munghana wa wena.

Nkarhi lowu hundzeke wo ya emhlweni na nkarhi lowu taka wo ya emahlweni.

U vumba nkarhi lowu hundzeke wo ya emahlweni hi ku tirhisa 'ha' (xiaki lexi rhangelaka riendli leri helaka hi xilandzi xa nkarhi lowu nga hundza "-ile".

U vumba **nkarhi lowu taka wo ya mahlweni** hi ku tirhisa "ta va" (swiaki leswi rhangelaka xitwananisi xa nhlokomhaka) na riendli leri helaka hi xiheteleri xa "-a".

Xikombiso *Vafana a va ha gadile **swikanyakanya** swa vona.*

_____

_____

Kutani ehleketa wonge migingiriko leyi nga exifanisweni yi ta humelela eka siku leri landzelaka. Tsala swivulwa swa kona eka nkarhi lowu taka wo ya emahlweni.

Xikombiso *Vafana va ta va va gadile **swikanyakanya** swa vona.*

_____

_____

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 93 2019/10/21 11:40:16

Nyoxi leyi Cinaka

A hi vulavuleni

Langutani swifaniso kutani mi vulavula hi swona. Xana tinyoxi ti tirha ti ri toxe kumbe ti tirha na tin'wana tinyoxi? Hikwalaho ka yini u ehleketa leswaku swi tano? Hi wihi mbuyelo wo tirha na van'wana? Xana wa swi tsakela ku tirha swin'we na vanhu van'wana kumbe u tsakela ku tirha u ri wexe? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi hlayeni

Tinyoxi leti cinaka

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Ehleketa hi siku ro hisa ra ximumu. U tshamile ehandle edyambyini, u nwa namuneti. Hinkwaswo swi miyerile handle ka mpfumawulo wa le hansi wa ku mbvonga. Ku mbvonga ka miyela.
U yisa voko ra wena eka namuneti ya wena kutani u swi vona: xitsotso lexitsongo xa voya xi lakatsela nomo wa nghilazi ya wena. I nyoxi! kahlekahle i nyoxi ya migingiriko leyi ntirho wa yona ku nga ku kumela tinyoxi letin'wana leti nga ebakwini ra yona swakudya.

Xosungula lexi yi xi endlaka loko yi tlhelela ebakwini i ku nyanyula tinyoxi letin'wana. Yi endla leswi hi ku tsutsuma hi swirhendzevutana leswitsongo. Loko nyoxi yi endla ncino wa yona, yi nga dzungudza na miri wa yona. Tinyoxi hinkwato ta hlengeletana ku nuheta juzi leyi nga eka nyoxi leyi tirhaka ku kumela tinyoxi letin'wana swakudya hi swiambamberi swa tona.

Loko tinyoxi ti tsakela ku nuhela ka namuneti ya wena, ti tshunelela no yingisa kahle nyoxi leyi tirhaka ku tisela tin'wana swakudya. Yona yi ya emahlweni no vulavula na tona hi ku ti cinela no ndzuluta miri wa yona.

Loko yi dzungudza miri wa yona hi rivilo lerikulu swakudya swi le kule swinene. Loko wu famba switsongo, swakudya swi le kusuhi. Kutani tinyoxi ta swi tiva leswaku ti fanele ku haha mpfhuka wo tanihi kwihi ku ta eka namuneti ya wena.
Kutani u nga ha hlweli ngopfu ku nwa namuneti ya wena; u nga kuma leswaku u fanele ku avelana yona na kwalomu ka dzananyana ra tinyoxi leti nga na ndlala!

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 94 2019/10/21 11:40:18

Siku:

Xana u ehleketa leswaku xitshuriwa lexi xi huma kwihi? Gwajula nhlamulo ya wena

A hi tsaleni

	Phephahungu		Buku ya switori ya		*National Geographic for Children*

Hikwalaho ka yini nyoxi yi ringa namuneti ya nhwanyana? _____

Hikwalaho ka yini nyoxi yi tlhelela ebakwini? _____

Xana tinyoxi letin'wana ti endla yini ku vona loko ti tsakela leswi kumiweke hi nyoxi leyi tirhaka?

_____

Xana marito lama "ti tshunela no yingisa kahle" ya vula yini? Gwajula yin'we ya tinhlamulo leti landzelaka.

	Ku hlalela hi vuxiyaxiya		Ku tshunela ekusuhi na nyoxi		Ku rhendzela nyoxi

Xana tinyoxi ti endla yini ku kombeta leswaku swakudya swi le kule swinene kumbe ekusuhi?

_____

A hi tsaleni

Eka rixaxa rin'wana na rin'wana, yelanisa rito ro sungula na rito leri hlamuselaka swo fana. Man'wana ya marito lama nga erixaxeni ya hlamusela swo lava ku yelana. Hlawula rito leri tlulaka hinkwawo.
Tsala marito lama tikisiweke na lama yelanaka na wona eka dikixinari ya wena.

swiambamberi	swinengana	swinhongana	swinuheteri	swimhondzwana
xihlovo	vanga	xiseluselu	nyika	phakela
nyoxi leyi tirhaka ku lava swakudya	muhloti	muhloti wa leswi cukumetiweke	mukumi	mulavi

A hi tsaleni

Swivulwa leswi swi tsemeleriwe hi swiphemu swinharhu leswi nga katsakatsanisiwa. Yelanisa swiphemu swa kona.

Tinyoxi	u ta va a hlalela	ebakwini ra tona.
Mudyondzi	u ta va a dya	sangweji ya yena ya vulombe.
Vana van'wana	a va ringeta	ku rhapa vulombe ebakwini.
Mudyondzisi wa mina	a ti mbvonga	nongonoko wa TV wa tinyoxi

A hi tsaleni

Tsala swivulwa leswi eka riendli ra xitwisiwa.

Tinyoxi ti lumile nhwanyana.

_____

Tinyoxi ti endlile vulombe.

_____

Riendli ra nghingiriko na riendli ra xitwisiwa
Xivulwa xi tsariwa eka riendli ra nghingiriko loko nhlokomhaka ya xivulwa yi endla xiendlo eka xivulwa. xik: Nhwanyana a hlambisa mbyana.

Xivulwa xi tsariwa eka riendli ra **xitwisiwa** loko xiendlo xi endliwa eka nhlokomhaka ya xivulwa hi un'wana kumbe hi xin'wana, xik: Mbyana a yi hlambisiwa hi nhwanyana.

MUDYONDZISI: Nsayino _____ Siku _____

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 95 2019/10/21 11:40:19

Ku ehleketa hi tinyoxi na vulombe

A hi tsaleni

Veka swivulwa leswi hi ndzandzelelano. Swi nombore ku suka eka 1 ku fika eka 6.

	A hi endleni sangweji ya vulombe
	Tsema sangweji hi hafu.
	Yi dye hi ku hatlisa.
	Thonisela vulombenyana eka tlhelo ra xilayi xa xinkwa leri nga totiwa botere.
	Tlhandleka xilayi xa xinkwa lexo kala xi nga totiwanga botere eka lexin'wana.
	Tota botere eka xilayi xin'we hi mukwana wa botere.
	Teka swilayi swimbirhi swa xinkwa.

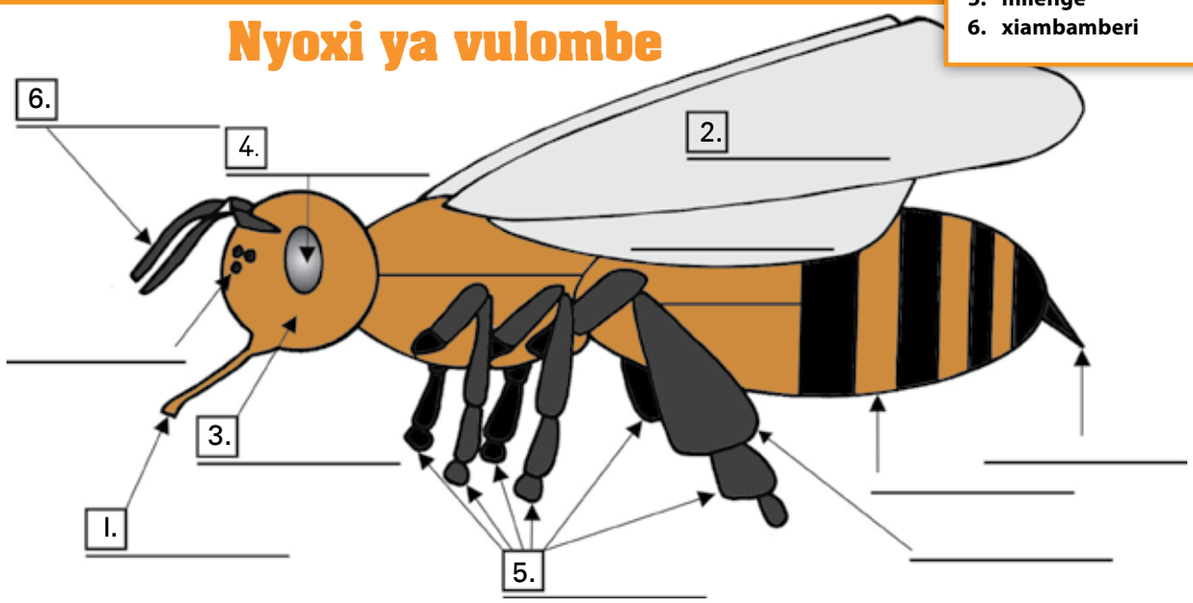
A hi tsaleni

Xana u vona mabokisi yo pfumala nchumu eka xifaniso lexi xa nyoxi? Ya kwalaho leswaku u ta lebula xifaniso hi ku tsala rito leri faneleke eka bokisi rin'wana na rin'wana.

Tirhisa marito lama xaxametiweke ku lebula xifaniso.

1. **ririmi ra xichubu**
2. **rimpapa**
3. **nhloko**
4. **tihlo**
5. **milenge**
6. **xiambamberi**

Nyoxi ya vulombe

A hi tsaleni

Tirhisa marito lama nga ebokisini ku tsala ndzimana ya swa ntiyiso hi swirho swa nyoxi. Tiyisisa leswaku ndzimana ya wena yi na xivulwa xa nhlokomhaka na xivulwa xo seketela na leswaku u tirhisa mahlanganisi ku hlanganisa swivulwa.

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 96 2019/10/21 11:40:20

Siku:

Jimmy u tsakela tinyoxi naswona u komberiwile ku tsala xiviko mayelana na tona. Hambiswiritano, swin'wana a swi fambi kahle naswona vuxokoxoko lebyi nga eka xiviko xa yena a byi longoloxiwangi hi mfanelo. Tlhela u tsala xiviko u ri karhi u tiyisisa leswaku xi na leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka
- Xivulwa xa manghenelo
- Nhlamuselo ya leswi nyoxi yi langutekisaka xiswona
- Vuxokoxoko mayelana na laha yi tshamaka kona
- Vuxokoxoko mayelana na leswi yi swi endlaka
- Xivulwa xo hetelela xo katsakanya xiviko

Endzhaku ko tlhela u longoloxa xiviko, endla leswi landzelaka:

- Khwatihata mabumabumeri ya leswi nga swa ntiyiso hi muhlovo wa wasi.
- Bana xirhendzevutana eka masivi.
- Khwatihata marito ya swiendlo hi muhlovo wo tshwuka.
- Khwatihata marito lama ku byelaka leswi tinyoxi ti langutekisaka xiswona hi muhlovo wa rihlaza.

Tinyoxi leti ti hlengeleta vulombe bya swiluva leswaku byi ta endla vulombe. Ti cina eka swihlenge ku kombeta tinyoxi letin'wana laha ku nga na swiluva leswinene ngopfu swo endla vulombe. Tinyoxi ta vulombe ti nga haha mpfhuka wa 20 000 km ku ya hlengeleta vulombe bya swiluva byo ringanela ku endla 500 g ya vulombe.

Nyoxi ya vulombe i ya muvala wo vangama wa xitshopana na xilamula. Yi lehe ku ringana 12 mm naswona yi na milenge ya ntsevu. Nyoxi ya vulombe yi na swiphemu swinharhu swo hambaniseka swa miri.

Nyoxi ya vulombe

Xitsotso lexi xi kumeka etindhawini hinkwato ta Afrika-Dzonga.

Nyoxi ya vulombe i xitsotso.

Vanhu vo tala va tsakela vulombe lebyi tinyoxi ti tirhaka hi matimba ku byi endla.

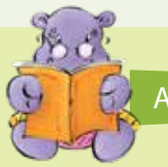
XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 97 2019/10/21 11:40:21

Xinjhenghwe xo hlamarisa

A hi vulavuleni

Swinjhenghwe swi hanya eAustralia ntsena. Xana u tiva xiharhi lexi hanyaka eAfrika-Dzonga ntsena? Hlamusela ntlawa wa wena hi xiharhi xa kona. Xana ku na leswi u swi tivaka hi xinjhenghwe? Loko swi ri tano, hi swihi? Langutani swifaniso swa swinjhenghwe kutani mi vulavula hi swona.

A hi hlayeni

Tivana na xinjhenghwe - manana wo lulama swinene no va xitluri xa rivilo ra le henhla swinene.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Loko un'wana o ku kombela ku lorha hi xiharhi xo languteka xi hlekisa, swi ta ku tikela ku kuma xiharhi xo ka xi nga **tolovelekanga** no tsakisa ku tlula xinjhenghwe.

Swinjhenghwe swi hanya ntsena eAustralia. Swi dya byanyi naswona swi famba hi ku tlulatlula. Swi na rivilo swinene naswona swi nga tlula hi rivilo ra makumentsevu ku ya eka makumenkombo wa tikilomitara hi awara (rivilo ro tlulanyana ra hanci).

Swi nga tlula ku ya ehenhla ku ringana timitara tinharhu. Swinjhenghwe swi tirhisa phere ya meno ya le mahlweni ku ncakunya. Loko meno wolawo ya hlakele, ya wa. Phere leyi landzelaka yi ya emahlweni endhawini ya lama ya khale. Loko xinjhenghwe xi hetelela xi va na makumembirhi wa malembe, xi va se xi tirhisa meno ya xona yo hetelela.

Xinjhenghwe xa xisati xi na **nkwama**. Xi rhwala n'wana wa xona loyi a vuriwaka "joey", endzeni ka nkwama lowu ku kondza a kota ku tihlayisa.

Ndlela leyi 'joey' a kulaka hayona ya tsakisa no **hlamarisa**.

Endzhaku ka masiku ya makumenharhunharhu ya ku kula endzeni ka mbeleko ya manana wa kona, n'wana wa tswariwa. U languteka tanihi xivungu xa pinki. U lehile ku ringana tisentimitara tinharhu.
Milenge ya yena ya le ndzhaku hi kona yi sungulaka ku kula. Milenge ya le mahlweni, leyi nga yitsanana swinene, yi sungula ku tiyela ku ringanela ku n'wi pfuna ku khandziya a nghena enkwameni wa manana wa yena. U ta tshama enkwameni wa manana wa yena ku tlula tin'hweti ta ntsevu, a ri karhi a an'wa masi eka manana wa yena. Hi nkarhi lowu, u kula ku suka eka xivungu xa pinki xa bofu ku ya eka xinjhengwe lexitsongo xo va na voya emirini hinkwawo. Milenge ya le mahlweni na ya le ndzhaku yi kula yi tiyela. Tindleve, mahlo na nhompfu na swona swi kula swi helela. Manana xinjhenghwe wa hlamarisa hakunene!

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 98 2019/10/21 11:40:23

A hi tsaleni

Xana u ehleketa leswaku xinjhenghwe i xiharhi xo hlekisa loko u xi languta? Hikwalaho ka yini?

Xana meno ya xinjhenghwe na ya wena ya hambana hi ndlela yihi?

Xana xinjhenghwe xi fambafamba njhani?

Xana u ehleketa leswaku swi va vamanana va kahle? Hikwalaho ka yini?

Xana xinjhenghwe xi nga kota ku tsutsuma ku ya fika kwihi?

Xana n'wana wa xinjhenghwe u vuriwa yini?

Hikwalaho ka yini manana a ri na nkwama?

Xana n'wana wa xinjhenghwe u tshama nkarhi wo tanihi kwihi enkwameni wa manana wa yena?

A hi tsaleni

Hlawula rito ro huma eka rixaxa rin'wana na rin'wana leri nga ekusuhi swinene hi nhlamuselo na rito leri nga tsariwa hi ku tikisa. Tsala marito lama nga tsariwa hi ku tikisa eka dikixinari ya wena.

ximbe	n'wayiterisa	hlamarisa	xin'wana	hlekisa
xinkwamana	bege	phese	nkwama	xikhwama
koka rinoka	koka mahlo	tsakisa	saseka	ku tswonga
hluvukisa	kula	ndlandlamuka	engetela	anamisa

A hi tsaleni

Hundzula swivulwa leswi swi va swivutiso. Sungula xivutiso xin'wana na xin'wana hi rito leri nga endzeni ka swiangi. U nga rivali mfungho wa xivutiso.

Xikombiso Swinjhenghwe swi hanya ntsena eAustralia. (**kwihi**) *Xana swinjhengwe swi hanya ntsena kwihi?*

Swinjhenghwe swi dya byanyi, tiberi na timanga. (yini)

Xinjhenghwe xi tlula timitara tinharhu ku ya ehenhla. (ku fika kwihi)

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 99 2019/10/21 11:40:23

Ku ehleketa hi swinjhenghwe

A hi tsaleni

Tirhisa mahungu lama nga ebokisini ku tsala ndzimana ya mahungu ya ntiyiso mayelana na xinjhenghwe.

Vito:	xinjhenghwe
Vulehi:	0,6-1,5 m
Ntiko:	18-95 kg
Rivilo ra le henhla:	55 km/h
Ku leha ka vutomi:	9-20 wa malembe
Muhlovo:	wo basuluka, wa buraweni, wa mpunga
Swakudya leswi tsakeriwaka swinene:	byanyi

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

A hi tsaleni

Manana xinjhengwe wa vilela hi n'wana wa yena. Wa n'wi vitana kutani u ta a ri karhi a tlulatlula. Leswi hi swin'wana swa leswi va nga swi vula. Tatisa hinkwaswo. Tirhisa mimfungho ya swihlamalo.

XINJHENGHWE: Ndzi ku byerile leswaku u tlhelela eka xinkwamana xa mina hi hafu ku bile awara ya ntlhanu. Wa swi tiva leswaku ku hatla ku va na xinyami hi vuxika naswona a swi hlayisekangi eka wena ku va ehandle nivusiku!

N'WANA: _____

XINJHENGHWE: _____

N'WANA: Oho Manana, a ndzo va eku tiphineni. Xana hi nga lalela sweswi?

XINJHENGHWE: _____

N'WANA: _____

XINJHENGHWE: _____

N'WANA: U etlela kahle. Ndza ku rhandza!

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 100 2019/10/21 11:40:28

Siku:

Xiviko mayelana na mina!

A hi tsaleni

Xana u titiva kahle ku fikela kwihi?

Titeke u ri muviki wa mahungu ya le ka magazini. Xana u nga tsala xiviko mayelana na wena n'wini? Xana u nga vula yini? Hi leyi ndlela yo titiva wena n'wini.

Ehansi ka nhlokomhaka yin'wana na yin'wana laha hansi, xaxameta leswi u swi tsakelaka, swihlawulekisi, vuswikoti na mahanyele ya nkoka.

Leswi ndzi swi tsakelaka.

Swikombiso: ku tlanga vholibolo, ku dirowa, ku sweka.

Vuswikoti na titalenta ta mina

Swikombiso: ku va mutlangi wa le ndzhaku, ndzi kota ku byela vanhu mafenya, ndzi dyondza hi tikhomphyuta.

Swihlawulekisi swa mina

Swikombiso: ku hlayisa, ku tsakela vanhu, ku miyela, ku kombeta ku va na vutomi.

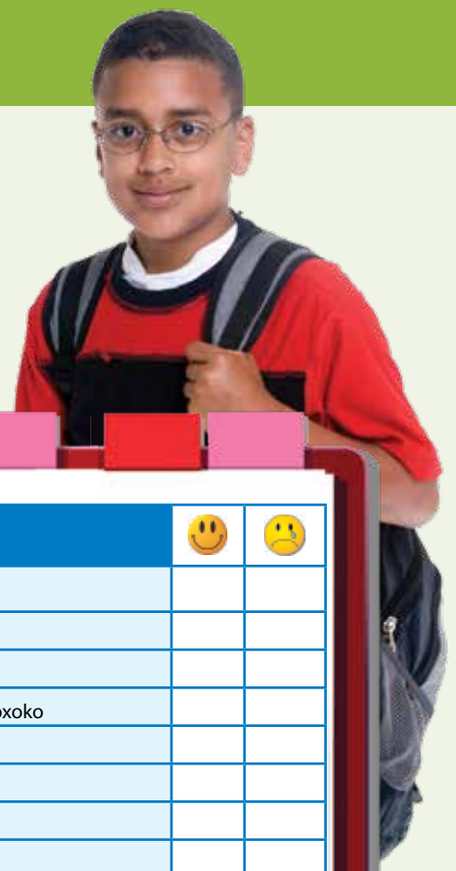
Mahanyele ya mina ya nkoka

Swikombiso: vutshembeki, ku lulama, ku tirha hi matimba

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 101 2019/10/21 11:40:29

Tikambisise

Ndzi kota ku		
tirha eka ntlawa no boxa swivangelo swo tirha na van'wana		
ku va na xiave eka inthavhiyu		
hlaya xitshuriwa xo nyika vuxokoxoko		
hlamula swivutiso swo huma eka xitshuriwa xo nyika vuxokoxoko		
hlengeleta vuxokoxoko ndzi tlhela ndzi vumba swivutiso		
tirhisa mimfungho yo hikahata leyi faneleke		
xopaxopela vuxokoxoko byo huma eka girafu		
tsala vuxokoxoko hi marito ya munhu u tirhisa swirhatana		
tsala swivutiso swo nyika mavonele na swa tinhlamulo to karhi		
vumba mavonelo no seketela		
katsakanya vuxokoxoko byo huma eka girafu		
tirhisa riendli ra nghingiriko na riendli ra xitwisiwa		
hlaya xiviko, nyika xiviko nhlokomhaka no tsala xiviko		
yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona		
tirhisa mahlanganisi ku hlanganisa swivulwa no tirhisa masivi lama faneleke		
tsala ndzimana ku hetisa xitshuriwa		
hetisa tafula		
tirhisa swifaniso ku tsala xitshuriwa		
hetisa inthavhiyu hi ku tirhisa mavutisi lama faneleke		
katsakanya vuxokoxoko		
tirhisa nkarhi lowu hundzeke wo ya emahlweni na nkarhi lowu taka wo ya emahlweni		
boxa xihlovo xa xitshuriwa		
yelanisa swiphemu swa xivulwa		
tsala swivulwa hi ku tirhisa riendli ra xitwisiwa		
longoloxa mahungu		
lebula xifaniso		
tsala ndzimana ya swa ntiyiso ku tiyisisiwa leswaku ku na xivulwa xa nhlokomhaka na xo seketela		
boxa mabumabmeri, masivi, maendli na mavutisi		
hundzula swivulwa swi va swivutiso		

XIT HL Gr5 B1 TH3.indd 102 2019/10/21 11:40:33

Siku:

Nkongomelo wa 4: Ntiyiso na swilo swo tisungulela

Leswi nga endzeni

Ku anakanya misava
Kotara ya 2: Mavhiki ya 5 - 6

49 A hi endleni ncino 104
Ku va na xiave eka mbhurisano wa mintlawa.
Ku hlaya tilimeriki.
Ku boxa xivumbeko xa limeriki.
Ku nyika mavonele.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka.
Ku hlaya xitlhokovetselo hi ku hatlisa.

50 Yelano wa mipfumawulo 106
Ku boxa marito lama nga na yelano wa mipfumawulo.
Ku tsala swivulwa leswi nga na yelano wa mipfumawulo.
Ku tirhisa swihlambanyiso eswivulweni.
Ku boxa tipatironi leti nga na yelano wa mipfumawulo.
Ku tsala limeriki.
Ku boxa tibiti ta mapeletwana.

51 Vutlhokovetseri byin'wana 108
Ku vulavula hi nguva leyi tsakeriwaka swinene.
Ku hlaya xitlhokovetselo xa ximumu.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka swa mayelana na xitlhokovetselo.
Ku hlamusela tinhlamuselo ta swivulwahava.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku boxa vumunhuhato.
Ku tsala xitlhokovetselo ku tirhisiwa vumunhuhato.

52 Ku tirha hi marito 110
Ku boxa marito lama nga na yelano wa mipfumawulo eka xitlhokovetselo.
Ku tsala mahlamuseri mayelana na ximumu.
Ku tsala xitlhokovetselo lexi nga na yelano wa mipfumawulo hi ximumu.
Ku tsala swivulwa swo huma eka xifaniso ku tirhisiwa nkarhi wa sweswi lowu yaka emahlweni.
Ku khwatihata maendli eswivulweni.
Ku tsala ndzimana ku tirhisiwa mahlawuri/mahlamuseri.

53 Mawaku! Xitlhokovetselo xo xonga swinene! 112
Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku encenyeta xitlhokovetselo emahlweni ka ntlawa.
Ku nyika xitlhokovetselo nhlokomhaka.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka hi xitlhokovetselo.
Ku tsala mabumabumeri.
Ku boxa tinhlamuselo ta marito.
Ku seketela ku tsakela kumbe ku nga tsakeli xitlhokovetselo.
Ku boxa maencisi na mahlamari.

54 A hi veni na vutumbuluxi 114
Ku lava marito eka dikixinari.
Ku lava tinhlamuselo ta marito eka dikixinari ku kota ku kuma rimitsu na nhlamuselo.
Ku tsala xitlhokovetselo ku tirhisiwa xikimi xo hlawuleka xa yelano wa mipfumawulo.
Ku hlamusela xifaniso.
Ku dirowa xifaniso xo fambelana na xitlhokovetselo.
Ku boxa vuyelelo bya mipfumawulo eka xitlhokovetselo.
Ku vumba mavito ya swiharhi hi ku tirhisa vuyelelo bya mipfumawulo.
Ku tsala xitlhokovetselo ku tirhisiwa vuyelelo bya mipfumawulo.

55 Hi mina mani? 116
Ku vulavula na munghana mayelana na yena kumbe hi munhu loyi a tsakelaka ku va yena.
Ku tihlamusela.
Ku hlaya xitlhokovetselo.
Ku boxa xivulavuri xa xitlhokovetselo.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka swa mayelana na xitlhokovetselo.
Ku vula loko a tsakela vutlhokovetseri lebyi nga na yelano wa mipfumawulo kumbe lebyi pfumalaka yelano wa mipfumawulo.
Ku ba swirhendzevutana eka Mavitaswianakanyiwa. Ku tsala Mavitaswianakanyiwa.
Ku tsala xivulwa ku tirhisiwa rivita-swianakanyiwa.

56 Ndzi nga anakanya ku fika kwihi? 118
Ku tsala ndzimana ya nhlamuselo ku tirhisiwa Mavitaswianakanyiwa.
Ku tsala xitlhokovetselo hi wena ku tirhisiwa xiletelo.
Ku hlaya xitlhokovetselo lexi nga na Mavitaswianakanyiwa.
Ku boxa swigego leswi nga eka xitlhokovetselo.
Ku cinca xigego xi va xihlambanyiso.

Swiletelo
Kotara ya 2: Mavhiki ya 7 - 8

57 Ntsheketo wa ku tumbuluxiwa ka Masan 120
Ku bula hi matumbulukelo na ntlawa.
Ku hlaya ntsheketo wa swikholwakholwana hi matumbulukelo ya Masan.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka swa mayelana na ntsheketo wa swikholwakholwana.
Ku boxa nhlamuselo ya rito ra San.
Ku tsala ndzimana.
Ku lava marito eka xitshuriwa no yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.

58 Ku ehleketa hi N'wabyewulana 122
Ku longoloxa swivulwa ku vumba ndzimana.
Ku tirhisa swihikahati leswi faneleke.
Ku tsala ndzimana ya nhlamuselo.
Ku tirhisa mahlanganisi.
Ku hetisa tafula ra mahlawuri ya swiyimo swo hambana.
Ku hundzula tinhlamuselo eka swivutiso hi ku tirhisa mavutisi.
Ku tirhisa mfungho wa xivutiso hi ndlela leyi faneleke.

59 Phigogo yi kuma hakelo 124
Ku bula hi xifaniso xa phigogo.
Ku hlaya ntsheketo wa phigogo.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka swa mayelana na phigogo.
Ku hlawula nhlokomhaka ya xitori.
Ku hlamusela leswaku hikwalaho ka yini xitori xa phigogo xi ri ntsheketodyondzo.
Ku nyika mavonele no seketela.
Ku boxa tinhlamuselo ta swivulavulelo.

60 Swin'wana hi phigogo 126
Ku boxa nhlokomhaka na swivulwa leswi seketelaka eka xitlhokovetselo.
Ku tsala nakambe xitlhokovetselo ku siyiwa vuxokoxoko bya leswi nga yelaniki.
Ku hetisa tafula hi ku boxa swimunhuhatwa, mbangu, swiendleko leswi vangaka ntlimbo, ku kwentlembetana, swiendleko swo huma eka ntlimbo na dyondzo ya xitori.
Ku yelanisa marito na tinhlamuselo ta wona.
Ku tirhisa marito ku hlamusela khale ka phigogo na le ndzhaku ka ku cinca ka yena.
Ku hundzula swivulwa ku suka eka marito ya munhu ku ya eka marito yo rungula.

61 Anansi, pume ra makwanga na mfutsu 128
Ku kuma nhlamuselo ya ntsheketodyondzo ku suka eka swifaniso.
Ku bvumba leswi ntsheketo wu nga ta herisa xiswona.
Ku hlaya no hlamula swivutiso swo hlawuleka swa ntsheketodyondzo.
Ku boxa nkongomelo, kungu, mbangu na ximunhuhatwa.
Ku boxa dyondzo ya xitori.
Ku hlaya buku yo tirhela hi ku hatlisa ku kuma vuxokoxoko.
Ku tirhisa swirhangi ku vumba marito lamantshwa.

62 Swin'wana hi Anansi 130
Kunguhata xitori.
Boxa nkongomelo, kungu, mbangu na ximunhuhatwa.
Ku boxa mahlamuseri yo hlamusela pume Anansi.
Ku tsala swivulwa ku tirhisiwa mabumabumeri.
Ku byela ntlawa hi munhu loyi u n'wi tivaka, u tirhisa mahlamuseri.
Ku tsala ndzandzelelano wa swiendleko ku tirhisiwa mahlanganisi.
Ku hetisa swivulwa ku tirhisiwa hlayelo ra tshamelo.
Ku hikahata xivulwa ku tirhisiwa maletere lamakulu, hiko, hefemulo, mfungho wa xivutiso na swirhatana.

63 Leswi mangwa yi kumiseke xiswona mavala ya yona 132
Ku boxa xitori lexi kholwekaka.
Ku rungula xitori lexi kholwekaka.
Ku vulavula hi khavhara ya buku no boxa mutshila, vuxokoxoko byo huma eka khavhara na ku bvumba leswi nga ta humelela exitorini.
Ku hlaya xitori.
Ku hlamula swivutiso swo hlawuleka hi xitori.
Ku boxa ku hambana exikarhi ka xitori xa ntiyiso na ntsheketo.
Ku tirhisa mahlanganisi ku hlanganisa swivulwa.

64 Titumbuluxele ntsheketo wa swikholwakholwana 134
Ku boxa tinhlamuselo ta swihlambanyiso na swigego.
Ku vumba xivulwa ku tirhisiwa xihlambanyiso.
Ku hundzula swivulwa ku suka eka vun'we swi ya eka vunyingi.
Ku tsala ntsheketo wa swikholwakholwana.
Nxaxameto wo kambela.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 103 2019/10/21 11:38:21

A hi endleni ncino

A hi vulavuleni

U tshama u nghena ekhombyeni hikwalaho ko raha bolo leyi fayeke xanchumu? Byela ntlawa hi leswi humeleleke. Xana Ferrari i movha wo durha swinene? Vula leswaku hikwalaho ka yini u ehleketa hi ndlela yoleyo. U tiva munhu loyi a nga na movha wa manyunyu? Byela munghana wa wena leswaku wu njhani.

A hi hlayeni

Hlaya switlhokovetselo leswi landzelaka.

Ku tshama ku va na Nyeleti wo saseka swinene.
Loyi a ehleketa leswaku u ta fika ekule
Ku fikela loko a wela ehansi
A languteka tanihi n'wamisavu
A swi tiva leswaku a nge fiki ekule.

Kaitlyn Guenther

A ku ri na munhu loyi a ri na Ferrari
Loyi a hundza hi rivilo eKalahari
A ya xava tibuku
Mayelana na tihuku
Hikuva a fanele ku kuma na tlhari.

Y. Ganie

Xitlhokovetselo xa rixaka leri xi vitaniwa limeriki.

A hi tsaleni

Hi xihi xitlhokovetselo lexi hlekisaka? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

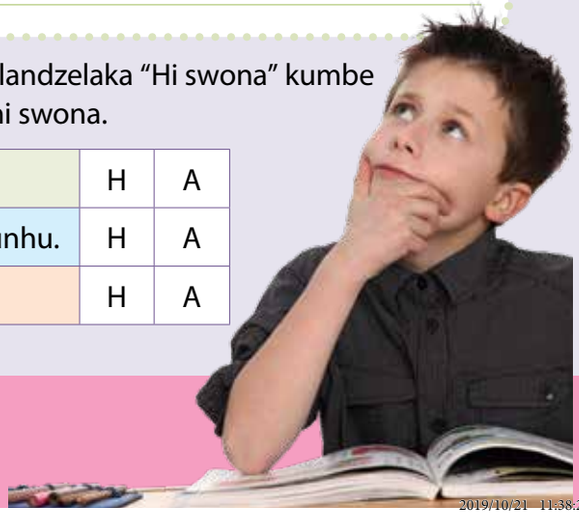
A ku ri na mukhalabye ePeru
Loyi a lorha a dya ntanghu yakwe.
U pfukile nivusiku,
A a ri na ku chava lokukulu,
Kutani a vona ntanghu hakunene.

Mutsari a nga tiveki

Languta tilimeriki hi vukheta kutani u vula leswaku leswi landzelaka "Hi swona" kumbe "A hi swona". Gwajula "H" eka Hi swona kumbe "A" eka A hi swona.

Tilimeriki ti na mintila ya ntlhanu.	H	A
Tilimeriki i switlhokovetselo swo kombisa ku titwa ka munhu.	H	A
Swivulwa swa limeriki swi na yelano wa mipfumawulo.	H	A

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 104 2019/10/21 11:38:27

U ehleketa leswaku wanuna endzeni ka Ferrari na wansati loyi a a ri Nyeleti a va ehleketa leswaku i vo hlawuleka? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Wanuna wa Ferrari a a lava ku endla yini?

Ku humelele yini eka wanuna loyi a lorha hi ntanghu ya yena?

U ehleketa leswaku limeriki ya ntanghu ya hlekisa? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Loko u hlaya xitlhokovetselo hi ku hatlisa, u lava ku kuma ncino wa xona. Leswi swi olova swinene. Hlayela xitlhokovetselo ehenhla kutani u yingisela mapeletwana lama u ya tshikelelaka. Mapeletwana man'wana ya tshikeleriwa kasi man'wana a ya na ntshikelelo. Hi lexi xikombiso lexi eka xona hi fungheke mapeletwana lama tshikeleriweke hi ✔ na lama nga tshikeleriwangiki hi ✗.

Xikombiso: Va ✗ n'wi ✗ bukutela ✔ hi ✗ swibakele ✔

Sweswi ringeta ku hlaya xitlhokovetselo hi ku hatlisa. Tirha na munghana wa wena. Rhanga u phokotelela marito endzhaku u fungha mapeletwana lama tshikeleriweke na lama nga tshikeleriwangiki.

Rimpfana ri cinca muhlovo wa rona;
Ri nga fana na murhi kumbe khumbi;
Ri na vutoya na tingana naswona ri venga ku langutiwa,
Kutani ri tshama ehansi ebyanyini ri hundzuka ra rihlaza,
Ri tiendla wonge a ri nchumu.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 105 2019/10/21 11:38:31

Yelano wa mipfumawulo

Tsala marito lama yelanaka na marito lama nga laha hansi hi mipfumawulo.

nyoka	mbirhi	rhoko	rivoni	huku

Sweswi tirhisa marito mambirhi ku vumba swivulwa leswi nga na yelano wa mipfumawulo.

Xikombiso:

Languta nyoka.

Yi tsemiwa hi xihloka

Languta xitlhokovetselo xa rimpfana. Mutlhokovetseri u ri ri nga fana na murhi kumbe khumbi.

Xihlambanyiso/xifananisi
Xihlambanyiso/xifananisi xi tirhisa marito ya "wonge", "swange", "tanihi", "ku fana na" na "bya" ku ringanisa swilo.
Xikombiso: U rivala ku fana na huku.

Mutlhokovetseri u tirhisile xihlambanyiso/ xifananisi. U ehleketa leswaku mutlhokovetseri u vula yini loko a ku rimpfana ri fana na murhi?

Vumba swihlambanyiso swinharhu u tlhela u vula leswi swi vulaka swona.
Tirhisa tiphere letinharhu ta marito ku vumba swihlambanyiso swa wena.

ntima na nsiti

tlhariha na mpfundla

tshwuka na xipene

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 106 2019/10/21 11:38:36

A hi tsaleni

Switlhokovetselo swin'wana swi na yelano wa mipfumawulo kasi swin'wana swi hava. Switlhokovetselo leswi nga na yelano wa mipfumawulo swi na patironi ya mintila leyi nga na mipfumawulo leyi yelanaka. Ku na tindlela to kombisa mintila leyi nga na yelano wa mipfumawulo eka xitlhokovetselo.

Veka **A** etlhelo ka ntila wo sungula. Loko rito leri nga emakumu ka ntila lowu landzelaka ri yelana na rito ro hetelela eka ntila wo sungula, tlhela u veka **A**. Loko u fika eka rito leri nga yelaniki na rona, veka **B**. Hlaya limeriki kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Khale a ku ri na nhwanyana wa Mutsonga	(**A**)
Loyi a huma eVutsonga.	
A a ri na mahanyelo lamanene	
A vitaniwa Munene	
Hikuva a pfuka hi vurhonga.	

Limeriki leyi yi na mintila yingani?

Hi wahi marito lama yelanaka hi mipfumawulo? Kombisa patironi leyi nga na yelano wa mipfumawulo kumbe ncino. Hi ku sungulele patironi.

A hi tsaleni

Sweswi tsala limeriki ya wena, u sungula hi ndlela leyi:

A hi hungaseni

Phokotela mavoko ku kombisa mapeletwana eka marito lama. Tsundzuka, peletwana rin'we ri ringana na biti yin'we. Kutani tlhantlha marito eka mapeletwana ya wona.

Xikombiso: khonsati kho/nsa/ti

vatlangi va vholibolo

Willie Wonka na Chocolate Factory

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 107 2019/10/21 11:38:38

Vutlhokovetseri byin'wana

A hi vulavuleni

Tirhani hi mintlawa ya n'wina.

- Hi yihi nguva leyi u yi rhandzaka swinene? Vula leswaku hikwalaho ka yini.
- Hi yihi nguva leyi u nga yi tsakeriki? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi hlayeni

Mintirho ya xixikana

Ximumu xi va na torha;
Ku nga ri khale xi ta va xi khudzehela;
Swiluva swi khotsa tinhloko ta swona,
Nguva yi fika emakumu.

Xixikana xi rindzile etimpapeni,
Xi hela mbilu ya leswaku xi suka xi famba,
Xi na swo tala leswi xi faneleke ku swi endla,
Ku nga si fika nkarhi wa ku wa ka gamboko.

"Ndzi fanele ku penda matluka," xi hlamusela,
"Hi muhlovo wo tshwuka na wa xinsuku,
Ndzi rhumela swinyenyana etindleleni ta swona
Ku nga si titimela ngopfu

Nhlekanhi wu ta koma sweswi;
Ndzi ta engetela na swimoyana swo titimelanyana;
Leswi nga ta timula ku hisa ka ximumu,
A ndzi tisoli hi nchumu.

Ndzi na lexi ndzi faneleke ku xi endla;
Ntirho wa mina wu kusuhi no hetiseka;
Ndzi ta hundzula matluka ya va tinhulu to khwaxa,
Leswaku vana va tiphina hi ku tsakisa ka xixikana!"

Joanna Fuchs

A hi tsaleni

Bulani hi swivutiso na munghana wa wena kutani mi tsala tinhlamulo.

Xitlhokovetselo xi vulavula hi nguva yihi? Gwajula nhlamulo leyi faneleke.

Ximun'wana	
Ximumu	
Xixikana	
Xixika	

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 108 2019/10/21 11:38:41

Siku:

Ku ta humelela yini hi ximumu?

Matluka ya hundzuka ya va ya mihlovo yihi loko ya nga si wela ehansi?

Xixikana xi ta endla yini eka matluka leswaku ya kota ku tsakisa vana?

Nyika nhlamuselo ya swivulwahava leswi landzelaka:

xi rindzile etimpapeni,

yi fika emakumu

A hi tsaleni

Pananisa marito lama nga eka kholomu ya voko ra ximatsi na marito lama nga exineneni. Tsala marito lama nga dzwihatiwa eka dikixinari ya wena.

torha	leswi endliwaka
ximbilwambilwana	horisa
khotsa	ku navela ku nwa
timula	ku hela mbilu
nhulu	ndhundhuma
ntirho	petsa

Xigego: Xigego xi vula mhaka hi ndlela leyi nga kongomiki kumbe hi ndlela yo tumbela hi ku tirhisa ku fananisa. Xifananisi xi vula leswaku u fana na xin'wana (rimpfana ri fana na murhi); xigego xona xi ri wo va nchumu wolowo (rimpfana i murhi).

Vumuhuhato i rixaka ra xigaririmi lexi eka xona swihlawulekisi swa vanhu swi nyikiwaka swilo leswi nga riki vanhu.

Xikombiso: Lwandle ri kombisa nhlundzuko lowukulu.

A hi tsaleni

khwatihata swikombiso swa mune swa vumunhuhato leswi nga eka xitlhokovetselo.

A hi tsaleni

Sweswi hlaya xinsin'wana xa vana. Xana wa swi vona leswaku homu, mbyana na xikotlola swi nyikiwile swihlawulekisi swa vanhu? Vumba xitlhokovetselo xa wena lexi eka xona u tirhiseke vumunhuhato.

Heyi n'winoo!
Ximanga na ku kanganyisa
Homu yi tlurile n'weti
Ximbyanyana xi hleka
Ku hlalela ntlangu wo tani
Xikotlola xi tsutsuma na lepula.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 109 2019/10/21 11:38:54

Ku tirha hi marito

A hi vulavuleni

- Hlayelani ehenhla xitlhokovetselo xa Mintirho ya xixikana na munghana wa wena.
- Xana wa swi lemuka leswaku ku na yelano wa mipfumawulo eka xitlhokovetselo?
- Hi le ka mintila yihi laha ku vuyeleriweke mipfumawulo? Xana swi kumeka eka ndzimana yin'wana na yin'wana?

A hi tsaleni

U ta tsala xitlhokovetselo xa wena lexi nga na yelano wa mipfumawulo.

Hlaya mintila leyi nga laha hansi. I mintila yo sungula ya xitlhokovetselo leyi vulavulaka hi xixika. Marito emakumu ya phere yin'wana na yin'wana ya mintila yi na yelano wa mipfumawulo.

Hi Musumbhunuku mpfula yi halakile
yi khukhula muganga swilo swi sala swi hangalakile.

Gwitsi ra Ravumbirhi ri hundla tindleve
ri siya n'wana a an'wa hi tsheve.

Tsala xitlhokovetselo lexi fanaka hi vhiki ra ximumu.

Rhanga u tsala marito hinkwawo lama u ehleketaka ku ya tirhisa ku hlamusela maxelo ya ximumu. Xiya loko man'wana ya wona ya yelana hi mipfumawulo. Tsala marito man'wana lama u nga ya tirhisaka lama yelanaka hi mipfumawulo na marito lama u nga na wona. Sweswi u nga tirhisa marito lama leswaku ya ku pfuna ku tsala xitlhokovetselo xa wena.

Tsundzuka ku tirhisa marito ya yelano wa mipfumawulo emakumu ka phere yin'wana na yin'wana ya mintila. Sungula ndzimana yin'wana na yin'wana hi "Hi". Xikombiso: Hi Musumbhunuku, dyambu empfhukeni wa rihlaza ra vangama

Tsala xitlhokovetselo lexi nga na yelano wa mipfumawulo laha.

Ndzimana i ntlawa wa mintila eka xitlhokovetselo. Switlhokovetselo swin'wana swi na ndzimana yin'we kasi swin'wana swi na tindzimana to tala. Xitlhokovetselo xa Mintirho ya xixikana xi na tindzimana ta ntlhanu.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 110 2019/10/21 11:38:57

Siku:

Byela ntlawa wa wena leswi vanhu lava va endlaka swona. Tirhisa nkarhi wa sweswi wo ya emahlweni. Tsala swivulwa swa wena u tlhela u khwatihata riendli rin'wana na rin'wana.

Tirhisa nkarhi wa sweswi wa riendli ro ya emahlweni no humelela hi ku vulavula hi xiendlo lexi humelelaka sweswi. Hi vumba nkarhi lowu hi ku tirhisa "ha" emahlweni ka riendli. Xikombiso: Nyoka ya ha rhelela hi xindledyana lexiya.

Xikombiso: Vanhwanyana va ha tlanga bolo ya milenge.

Languta xitlhokovetselo xa Mintirho ya xixikana nakambe. Mutlhokovetseri u tirhisa mabumabumeri (mahlawuri) ku hlamusela Xixikana. Ematshan'wini yo vula moya, u ri swimoyana swo titimelanyana, ematshan'wini yo vula tinhulu ta matluka, u ri tinhulu ta matluka yo khwaxa.

Tsala ndzimana ya mintila ya mune hi nguva ya lembe. Tirhisa mabumabumeri ku nandzihisa no sasekisa matsalele ya wena.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 111 2019/10/21 11:38:58

Mawaku! Xitlhokovetselo xo xonga swinene!

A hi vulavuleni

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u encenyeta ndzimana ya vunharhu na ndzimana ya vumune emahlweni ka ntlawa wa wena.

A ku ri ritshur ntsen
Mphensamphens mutin wahahan
Vanhu huwmpot!,
N'wanan'wa hi tshev

"Vakhegul byir vuriyriyee
Yavuyimati!
Swithev swndlariwa
Rival ri kukuriw
Majah na vanhwan
Va ba xtepe
Ku khinyavezwa
Ku ta hlanganiwa xkarhi
Ku tlhektlhektiw
Ku phikizaniw hi tinghom
A ko vuvteriw
Ku biwmakhwel
Ku ta dyiw xaMagez
Ku wisiw muladz
Va nyumil vakangetek
A hi sweswi, a nga tekang?

Nyika xitlhokovetselo nhlokomahaka.

A hi tsaleni

Mutsari u tirhisile marito lama a ngo lo titumbuluxela wona. U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini a endlile sweswo? Gwajula nhlamulo leyi u ehleketaka leswaku yi fanerile

	A lava ku endla xitlhokovetselo leswaku xi nga vi erivaleni.
	A lava leswaku vahlayi va vumba swifaniso swa le miehleketweni loko va ri karhi va hlaya xitlhokovetselo
	A ri na vulolo byo tsala marito hi ndlela leyi faneleke.
	A nga swi lavi leswaku vahlayi va twisisa xitlhokovetselo xa yena.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 112 2019/10/21 11:39:01

U encenyetile swiyenge swin'wana swa xitlhokovetselo. Hi ku vona ka wena xitlhokovetselo xi vulavula hi yini? _____

I ntlangu wihi lowu hlamuseriwaka eka xitlhokovetselo? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

_____

Tsala swilo swinharhu leswi hlamuselaka.

_____

Tsala marito kumbe swivulwahava leswi landzelaka hi matsalele lama faneleke.

N'wanan'wa _____

vuriyriyee _____

tlhektlhektiw _____

vuvteriw _____

biwmakhwel _____

xtepe _____

Xana u xi tsakerile xitlhokovetselo? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

_____

A hi tsaleni

Nhlokomhaka ya phepha leri ro tirhela ra Mawaku! Xitlhokovetselo xo xonga swinene! Xi na swihlamalo swimbirhi. Xo sungula xi le ndzhaku ka rihlamari leri kombisaka ku navela; xa vumbirhi ko va xihlamalo.

Khwatihata maencisi u tlhela u tsala xirhendzevutana eka swihlamalo leswi nga eka xitlhokovetselo lexi landzelaka.

Loko Basani a fika a ku gaa, ehenhla ka mubedo,
Dokodela a tiva leswi a fanela ku swi endla.
U tshungurile khohlokhohlo!
Hi njhekixeni yin'we
Loko Basani a ri karhi a vula…
Heyi! Swa vava!
Eixx! Swi pandzisa nhloko!
Yoo! Ku tlhaviwa a swi tiyiseleki!

Mahlamari i marito lama kombisaka matitwelo ya matimba na minyanyuko ya xihatla. Ya katsiwa exivulweni – ko tala eku sunguleni ka xivulwa- ku kombisa ku hlamala, ku nyangatseka, ntsako kumbe vutitshembi.

Xihlamalo (!) xi tirhisiwa emakumu ka xivulwa ku kombisa nyanyuko wa matimba swinene.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 113 2019/10/21 11:39:01

A hi veni na vutumbuluxi

Lava vuriyriyee na xtepe eka dikixinari ya wena. Xana u ya kumile?

E-e! Hikuva a ya kona. Hikuva i marito lama mutsari a nga lo titumbuluxela wona.

Lava biwmakhwel. U ta lemuka leswaku i nhlangano wa biwa na makhwela. Mutsari u lo tivumbela rona. Marito lama ya vitaniwa marito ya putimende. Hikuva ya hlangahlanganile tanihi swilo leswi nga endzeni ka bege ya swiambalo. Man'wana marito ya tsariwe hi ndlela leyi vanhu van'wana va vulavurisaka xiswona. Tirhani hi mintlawa. Langutani marito lama landzelaka kutani mi boxa marito lama ya vumbiwaka hi wona.

xaMagez | vakangetek | wahahan | huwmpot! | N'wanan'wa | biwmakhwel | Yavuyimati! | vakangetek

Tsala ndzimana leyi eka yona u tirhiseke marito lama u tivumbeleke wona. Ndzimana ya wena yi fanele ku va na mintila ya mune. Tirhisa ncino/yelano wa mipfumawulo wa: a, b, a, b.

Languta xifaniso lexi nga ekusuhi na xitlhokovetselo. Xi hlamusele.

Xana xifaniso xi nyika vuthala bya leswi xitlhokovetselo xi vulavulaka hi swona?
Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Loko a wu komberiwile ku dirowa xifaniso xa xitlhokovetselo, a wu ta dirowa yini?
Vula leswaku hikwalaho ka yini.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 114 2019/10/21 11:39:01

Siku:

Loko hi tsala vutlhokovetseri hi tirhisa marito hi tindlela to hlawuleka. Yin'wana ya tindlela leti yi vitaniwa vuyelelo bya mipfumawulo. Hlaya xitlhokovetselo u tlhela u ba xirhendzevutana eka swikombiso hinkwaswo swa vuyelelo bya mipfumawulo.

Vuyelelo wa mimpfumawulo/Alitherexini hi loko marito lama yelanaka ya tirhisa mpfumawulo lowu fanaka. Tsundzuka, a hi letere leri fanaka kambe i mpfumawulo lowu fanaka. Xik: Tihosi ti ta lova

Ntlangu wa bolo ya milenge

Ku raha no siva, ku bambisa no tsutsuma-tsutsuma
Jikajika na bolo u raha swinene, xipanu lexin'wana swi herile swa xona.
Makumu ya rivala, ntila wa ndzelekano, na ku khuluka,
Ku huwelela, ku huma entlangwini, ku tsutsuma, ndza swi rhandza!
Bolo ya milenge a hi ku tsakisa ka yona.
A hi ye exitediyamu, mina na wena.

Nyika mavito ya swiharhi u tirhisa vuyelelo wa mipfumawulo/Alitherexini.

Xikombiso: Hatlani Homu, Chayeza Chela, Nghamula Nghala

	ximanga		mbyana
	nhlampfi		yingwe

Engetela ntila lowu wu va xitlhokovetselo. Ti phine!

Swimpfundlana swa mune swi tsakile

(A)

_____ (B)

_____ (A)

_____ (B)

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 115 2019/10/21 11:39:04

Hi mina mani?

A hi vulavuleni

Vulavula na munghana wa wena hi swivutiso leswi landzelaka.

- U tsakisiwa hi munhu loyi u nga yena kumbe u nga tsakela ku va munhu un'wana? Vula leswaku hikwalaho ka yini.
- Byela munghana wa wena hi munhu loyi a twisisaka munhu loyi u nga yena.
- Tihlamusele eka munghana wa wena. U nga vulavula hi leswi u langutekisaka xiswona kumbe hi muxaka wa munhu loyi u nga yena.
- Sweswi hlamusela leswaku munghana wa wena wa xiviri i munhu wa njhani. U ehleketa leswaku u ta pfumelelana na nhlamuselo ya wena? Vula leswaku hikwalaho ka yini.
- Anakanya wonge a wu lava ku va munhu un'wana. A wu lava ku va mani? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi hlayeni

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka.

Vanhu van'wana va ehleketa leswaku va ndzi tiva
Van'wana va ndzi tiva
Ku tlula van'wana
Kambe hinkwavo va hoxisile
Nkarhi wun'wana ndzi wo leha
Nkarhi wun'wana ndzi wo koma
Nkarhi wun'wana ndzi wo nyuhela
Nkarhi wun'wana ndzi wo lala.
Kambe va ha vula leswaku va ndzi tiva
Kambe a va ndzi tivi
Hikuva a ndzi hlamuseli vumina
Ndzi hlamusela ndzhuti wa mina.

Joe Mhlontlo

A hi tsaleni

Nyika xitlhokovetselo nhlokomahaka.

I mani loyi a vulavulaka eka xitlhokovetselo lexi?

Vanhu va tala ku tsala switlhokovetselo loko ku ri na nchumu lowu va kucetelaka kumbe loko wu endla leswaku va ehleketa hi swin'wana. U ehleketa leswaku mutlhokovetseri u kuceteriwile hi yini leswaku a tsala xitlhokovetselo lexi?

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 116 2019/10/21 11:39:07

Hlamusela leswaku swi tisa ku yini leswaku ndzhuti wa munhu wu va wo nyuhela, wo lala, wo leha kumbe wo koma.

Xitlhokovetselo xi hava yelano wa mipfumawulo. Hlaya xitlhokovetselo lexi nga na yelano wa mipfumawulo laha hansi.

U ehleketa leswaku xitlhokovetselo xi tirha hi ndlela yo antswa? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Vanhu van'wana va ehleketa leswaku va ndzi tiva.
Van'wana va ri ndzi nyuherile
Kambe loko u vona ndzhuti wa mina
Ndzi larile kambe nkarhi wun'wana ndzi nyuherile

Bana xirhendzevutana eka Mavitaswianakanyiwa eka swivulwa leswi nga laha hansi.

Munghana wa mina u ri ndzi ehleketa hi nkoka wa vunghana.

Rirhandzu ra manana eka n'wana wa yena ri le rivaleni.

N'wana u langutile nhulu ya malekere hi mahlo ya makwanga.

Mahlo ya yena ya tele ku navela loko a languta swimbyanyana.

Mavitaswianakanyiwa i mavonele, matitwelo kumbe swihlawulekisi swo fana na rirhandzu, nchavo, nhlundzuko, matimba, ntsako, vuxongi na vusiwana/ ku phirheka.

A phokotela hi ntsako loko xikolo xi hlula eka mphikizano wa bolo ya milenge.

Ehleketa hi mavitaswianakanyiwa manharhu ya wena. Ya tsale laha hansi.

Tsala xivulwa u tirhisa rin'we ra mavitaswianakanyiwa ya wena.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 117 2019/10/21 11:39:09

Ndzi nga anakanya ku fika kwihi?

A hi tsaleni

Tsala ndzimana ya mintila ya ntlhanu u hlamusela vuwena. Ringeta ku tirhisa mavitaswianakanyiwa mambirhi eka nhlamuselo ya wena.

A hi tsaleni

Tsala xitlhokovetselo mayelana na wena. Tirhisa fureme leyi landzelaka.

Ntila wa 1: _____ (Vito ra wena)

Ntila wa 2: _____, _____, _____
(3 wa swihlawulekisi swa mahanyelo ya wena)

Ntila wa 3: Buti kumbe sesi wa wena _____kumbe n'wana wa mufana/ nhwanyana

Ntila wa 4: Loyi a rhandzaka _____, _____ na _____ (3 wa vanhu, swilo na mavonele)

Ntila wa 5: Loyi a titwaka _____ hi mayelana na _____
(nyanyuko wun'we hi nchumu wun'we)

Ntila wa 6: Loyi a lavaka _____, _____ na _____ (3 wa swilo leswi u faneleke ku va na swona)

Ntila wa 7: Loyi a nyikaka _____, _____ na _____ (3 wa minchumu leyi u yi tirhisaka na vanhu van'wana)

Ntila wa 8: Loyi a chavaka _____, _____ na _____ (3 wa swilo)

Ntila wa 9: Loyi a tsakelaka ku vona _____, (1 ndhawu, kumbe munhu)

Ntila wa 10: Loyi a navelaka _____ (1 xilo kumbe mianakanyo)

Ntila wa 11: Muchudeni wa _____ (xikolo xa wena kumbe vito ra mudyondzisi wa wena)

Ntila wa 12: _____ (Vito leri vanghana va wena va ku vitanaka hi rona kumbe tlhela u vula vito ra wena)

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 118 2019/10/21 11:39:12

A hi vulavuleni

Hlaya xitlhokovetselo lexi tirhisaka “ntsako” tanihi rivitaswianakanyiwa kutani u vumba xitlhokovetselo xa wena u tirhisa rivitaswianakanyiwa. Hlayela tlilasi xitlhokovetselo xa wena.

NTSAKO

Ntsako i lamula

Wu nuhela tanihi swiluva swa nhova

Wu twala tanihi ayisikhirimi ya chokoleti

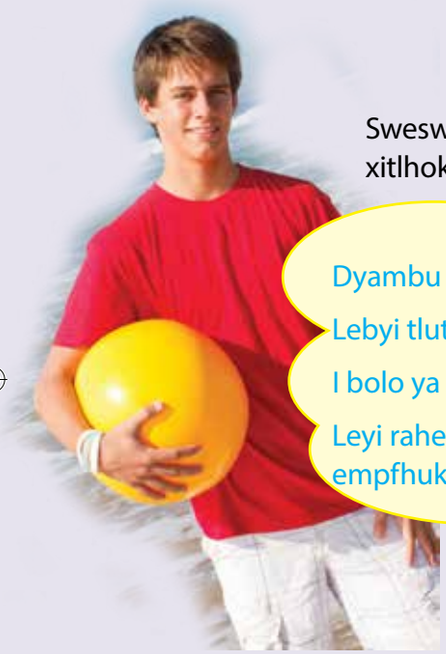
Wu twakala ku fana na nsimbhi ya xikolo emakumu ka siku

Wu twala ku fana na voya bya ximanga xa mina

Wu tshama endlwini ya mina nkarhi hinkwawo

Tlhela u tsala yin’we ya tindzimana kutani u cinca xigego xi va xifananisi.

Sweswi hlaya xitlhokovetselo lexi:

Dyambu i byatso bya xilamula

Lebyi tlutaka elwandle ro rhula

I bolo ya xitshopana ya le bichini

Leyi raheriwaka ehenhla empfhukeni wa ximumu

A hi tsaleni

Avanyisa marito lama landzelaka hi mapeletwana ya wona.

Avanyisa rito hi mapeletwana ya rona, xik: xi-bu-ma-bu-me- lo, xa-vi-sa, hla-ya.

U nga avanyisi rito ra peletwana rin’we.

hla-mu-se-la

masiku

hoxeka

A hi tsaleni

hikuva

ndzhuti

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 119 2019/10/21 11:39:19

Ntsheketo wa matumbulukele ya MaSan

A hi vulavuleni

- Rito ra ku tumbuluxa ri vula yini?
- U tshama u tumbuluxa swin'wana?
- U ehleketa leswaku misava yi tumbuluxiwe hi mani?
- U ehleketa leswaku wena u tumbuluxiwe hi mani?

- Ntlawa wun'wana na wun'wana wu na switori leswi tsakeriwaka swinene leswi vanhu va tshamelaka ku swi rungula.
- Switori leswi swi vitaniwa mintsheketo.

A hi hlayeni

Ntsheketo wa matumbulekele ya MaSan

N'wabyewulana a ri kona eku sunguleni ka misava. Nyoxi yi n'wi tlakurile ku n'wi hundzisa eka mati ya xidzedze xa ntima lama a ma phutserile misava leyintshwa.

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Nyoxi a yi twa xirhami no karhala. Yi langutile misava yo tiya laha a yi ta veka kona ndzwalo wa yona. Yi hahile switsongo, ha switsongotsongo yi tshinelela mati. Eku heteleleni, a ku ri na xiluva xo basa lexikulu lexi a xi papama ehenhla ka mati naswona a xi pfulekile switsongo. Hiloko nyoxi yi nghenisa N'wabyewulana endzeni ka mbilu ya xiluva no byala eka yena mbewu ya munhu wo sungula. Mbewu a yi hlayisekile eka mimoya na mati. Hiloko nyoxi yi fa. N'wabyewulana u pfukile loko dyambu ri tlhava naswona ku va ku tswariwe munhu wo sungula wa Musan. N'wabyewulana wa xikhongelo i xikwembu xa MaSan lexi nga tumbuluxa no thya mavito ya swilo hinkwaswo.

N'wabyewulana u rhumela mpfula no pfuna vahloti. U sirhelela vanhu eka mavabyi na makhombo. Kambe vanhu va MaSan a va khongeli N'wabyewulana. Va khongela dyambu, n'weti na tinyeleti, ku nga ri N'wabyewulana.

A hi tsaleni

Xana u tshama u vona N'wabyewulana wa xikhongelo?

Hi wahi marito lama u nga ma tirhisaka ku hlamusela N'wabyewulana wa xikhongelo?

Hi swihi swilo swa kahle leswi N'wabyewulana wa xikhongelo a swi endlelaka vanhu va MaSan?

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 120 2019/10/21 11:39:20

Siku:

Xana swi na nkoka ku endlela vanhu van'wana swilo swa kahle?

Vulavula hi swilo swimbirhi leswi u nga swi endla.

Xigego i xigaririmi lexi hlamuselaka xanchumu tanihi nchumu wun'wana. A xi tirhisi marito ya "wonge", "tanihi" "swange' kumbe "fana na".

Hi rihi rin'wana rito ro vula vanhu va MaSan? Hlawula eka marito lama:

Varhwa | Maghoza | Mazulu | Vatsonga

Nyoxi na N'wabyewulana wa xikhongelo va tiyisisa leswaku n'wana wo sungula wa MaSan wa tswariwa. U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini ku hlawuriwe nyoxi leswaku yi endla ntirho lowu? Hlawula rito leri nga fanela ku hetisa xivulwa lexi:

raha | luma

Mutsari u hlawurile nyoxi hikuva yi kota ku _____ switsotso swin'wana leswi nga yi sivelaka.

tlhava | vavisa

Xana N'wabyewulana u sirhelela MaSan eka yini?

Xana MaSan va khongela yini?

Endla wonge u vona N'wabyewulana etlukeni. Xana u nga endla yini?

A wu ta endla nchumu lowo hambana loko a wu ri lontsongo, kumbexana u ringana na xifufunhunu? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi tsaleni

Lava marito eka xitshuriwa lama nga na tinhlamuselo leti landzelaka kutani u ti tsala eswivandleni leswi faneleke. Tsala marito ya wena eka dikixinari ya wena.

humelela
xidzedze
mbewu
ndzhwalo
sirhelela

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 121 2019/10/21 11:39:20

Ku ehleketa hi N'wabyewulana

A hi tsaleni

Longoloxa swivulwa hi ndzandzelelano lowu faneleke leswaku swi vumba ndzimana. U nga rivali ku sungula swivulwa hi maletere lamakulu u tlhela u heta hi hiko.

N'wabyewulana u pfukile loko dyambu ri tlhava naswona ku va ku tswariwe munhu wo sungula wa Musan.
Kutani nyoxi yi fa
Eku heteleleni, a ku ri na xiluva xo basa lexikulu lexi a xi papama ehenhla ka mati naswona a xi pfulekile switsongo.
Hiloko nyoxi yi nghenisa N'wabyewulana endzeni ka mbilu ya xiluva no byala eka yena mbewu ya munhu wo sungula.
N'wabyewulana a ri kona eku sunguleni ka misava.
Nyoxi yi n'wi tlakurile ku n'wi hundzisa eka mati ya xidzedze xa ntima lama a ma phutserile misava leyintshwa.
N'wabyewulana wa xikhongelo i xikwembu xa Masan lexi nga tumbuluxa no thya mavito ya swilo hinkwaswo.
N'wabyewulana u rhumela mpfula no pfuna vahloti.

A hi tsaleni

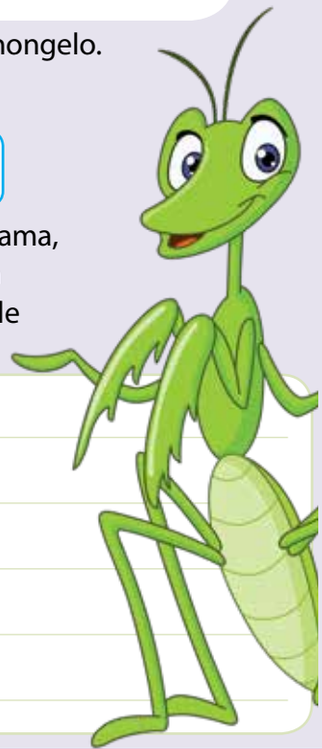

Tirhisa marito lama ku tsala ndzimana ya nhlamuselo hi N'wabyewulana wa xikhongelo.

Tirhisa marito lama landzelaka ku hlanganisa swivulwa.

yena | loko | na | yena | kumbe

Nhloko yi rhendzeleka 180°; mahlo ya languta hinkwako ya lava swihlotwa, tshama, yimela swihlotwa, hlasela swihlotwa; ondza, miri wa rihlaza; mavoko yo leha ya petseka emahlweni ka miri wa xona, tinxaxa ta mitwa yo kariha emilengeni ya le mahlweni, hlasela;

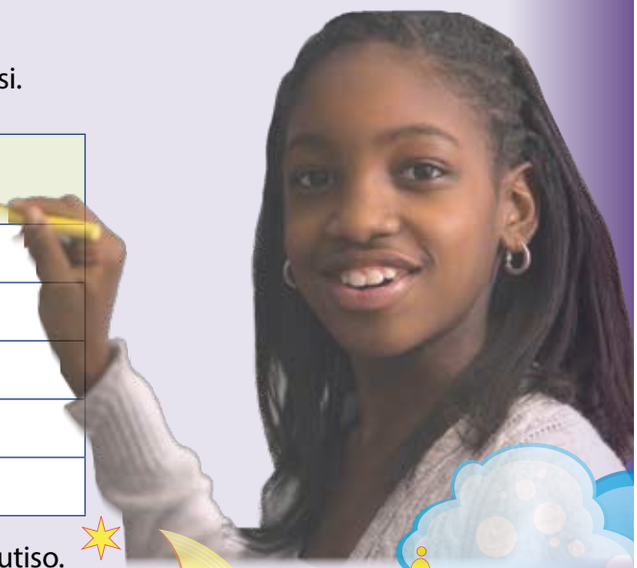
XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 122 2019/10/21 11:39:23

Siku:

A hi tsaleni Hetisa tafula leri landzelaka laha hansi.

Xikombiso: lehile	lehilenyana	lehile ngopfu
voninga		
pfuleka		
dyana		
kusuhi		
tlanga		

A hi tsaleni Hundzula swivulwa leswi swi va swivutiso. Heta xivutiso xin'wana na xin'wana hi rito leri nga endzeni ka swiangi. U nga rivali ku tirhisa mfungho wa xivutiso.

Xikombiso MaSan va khongela dyambu, n'weti na tinyeleti. MaSan va khongela yini?

N'wabyewulana a ri kona loko misava yi tumbuluka. (kwihi)

Nyoxi yi n'wi tlakurile ku n'wi hundzisa elwandle. (mani)

Nyoxi a yi twa xirhami no karhala. (njhani)

Yi langutile misava yo tiya. (yini)

Nyoxi yi file loko yi kumile ndhawu yo hlayiseka yo veka N'wabyewulana. (rini)

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 123 2019/10/21 11:39:31

Phigogo yi kuma hakelo

A hi vulavuleni

- Languta xifaniso xa Phigogo. Vulavula hi tinsiva ta yona, ncila na milenge ya yona na leswi yi yimisaka xiswona.
- U ehleketa leswaku i nyenyana yo saseka?
- I yini xo saseka hi yona?
- Kumisisa leswaku phigogo ya xisati yi vitaniwa yini.

A hi hlayeni

U nga si hlaya

- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Khale ka khaleni,
Phigogo a ko va nyenyana ntsena.

Tinsiva ta yena na ncila a swi ri swa ribungu swi tlhela swi thyaka kasi milenge ya yena a yi gwanyile. Siku rin'wana loko Phigogo a ri ku tlhaveni ka swakudya leswi a swi ri ehansi, Indra, xikwembu xa mimpfhuka xi hundzile kwala kusuhi.

"U tsutsumela kwihi?" ku vutisa Phigogo. "Ravana, hosi leya tihanyi u ringeta ku ndzi khoma. Hambileswi ndzi nga xikwembu naswona ndzi nga tirhisaka rihati ku vavisa vanhu, ku hava lexi nga khumbaka Ravana.

Lexi nga ndzi pfunaka ku tisirhelela i ku baleka. Kambe ku hava laha ndzi nga tumbelaka kona laha." "Hatlisa u ta haleno. Ndzi ta tlakusa ncila wa mina ivi u tumbela ehansi ka wona." Ravana a nga n'wi vonangi Indra loko a n'wi hundza ekhwatini ro tlhuma swinene.

"Ndza khensa, ndza khensa," ku vula Indra. "U nyenyana ntsena kambe u na xivindzi. Hikwalaho ka vurhena bya wena, ndzi ta endla leswaku u va nyenyana yo xonga eka hinkwato emisaveni." Loko a ri karhi a vulavula, Phigogo u cincile.

Tinsiva ta yena ti vuye ti va ta wasi ti vangama kasi a ri na ncila wa rihlaza wo saseka na mahlo ya nsuku. Phigogo u tilangutile ematini a vona hilaha a nga saseka hakona. U tikume a xongile ivi a fambafamba a tlakusile nhloko ya yena.

Loko a vona phimbhaha, loyi a ri na tinsiva ta ribungu, a pfula ncila wa yena a n'wi komba leswaku yena u saseke njhani. Xana i yini lexi nga cincangiki? Milenge ya yena!

Naswona loko Phigogo a languta milenge ya yena a vona ku biha ka yona, a ta wisa ncila wa yena a huwelela! Khale eIndia a ku vuriwa leswaku loko Phigogo a kala a huwelela, a ku ta va na xidzedze, tilo ri dzindza ku tlhela ku na mpfula.

Indra, xikwembu xa swidzedze na rihati, xi endlile Phigogo murhumiwa wa xona.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 124 2019/10/21 11:39:31

Siku:

A hi tsaleni

Xana Phigogo a ri njhani khale a nga si cinca?

Xana a tikhome njhani endzhaku ko va a sasekile?

Ku na munhu loyi u n'wi tivaka loyi a ehleketaka leswaku u sasekile?

Xana u tikhome njhani?

Hlawula nhlokomhaka leyi faneleke ya xitori:

	Indra u balekela xikwembu xa matimba
	Leswi Phigogo a nga kumisa xiswona tinsiva ta yena
	Phigogo na phimbhaha

Xana u ehleketa leswaku xitori xa Phigogo i ntsheketodyondzo?

ntsheketodyondzo i xitori lexi nga na swimunhuhatwa swa swiharhi naswona xi vulavula hi swilo leswi nga riki swa ntiyiso. Wu hi dyondzisa dyondzo yo karhi.

Hikwalaho ka yini Indra a cincile tinsiva na ncila wa Phigogo?

Xana u ehleketa leswaku Phigogo a hanyeka khale a nga si cinca a va nyenyana yo saseka, kumbe endzhaku ko va a vile nyenyana yo saseka? Seketela nhlamulo ya wena.

A hi tsaleni

U hlayile xitori xa Phigogo yo biha leyi hundzukeke yo saseka.
U ehleketa leswaku "ku tinyungubyisa wonge i phigogo" swi vula yini?

Sweswi hi ntlawa vulavulani hi leswi mi ehleketaka leswaku swi vula swona kutani mi tsala tinhlamuselo ta swona.

Ku rivala wonge i huku		Ku kula wonge i ndlopfu	
Ku yiva wonge i mbyana		Ku luma u huhuta swange i kondlo	

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 125 2019/10/21 11:39:32

Swin'wana hi Phigogo

A hi tsaleni

Languta nhlokomhaka na xivulwa xo sungula xa xiphato lexi nga laha hansi. Swi ku hlamusela leswaku xiphato xi vulavula hi yini. Swivulwa leswi i swivulwa swo **seketela**. Swi ku byela swo tala mayelana na **xivulwankulu**. Hambiswiritano, swin'wana swa swivulwa leswi a swi weli eka xiphato lexi. Swivulwa leswi a swi ku byeli nchumu mayelana na mhakankulu. Tlhela u tsala xitlhokovetselo kutani u siya swivulwa leswi.

Phigogo

Phigogo, Phigogo, mavala ya wena yo saseka,
Nyenyana yitsongo yo tsaka
Wasi wa xilwandle, ndzi navela wonge i wa mina.
Tipatironi ta wena to saseka onge i nkwangulatilo,
Ta mavala ya rihlaza, wasi na xitshopana.
U tlula-tlula laha, u tlula-tlula le,
Fambelo ra wena ra tsakisa, ri na vutinyungubyisi no titwa,
Loko u rila wa hokoloka.
Mahlo ya wena ya sasekile naswona i ya rihlaza.
Cherr! cherr! U vitana vanghana va wena.
U xivumbiwa xo koka mahlo.

A hi tsaleni

Hetisa tafula leri nga laha hansi. Eka kholomu yo sungula, tsala swimunhuhatwa swa le ka ntsheketodyondzo u tlhela u hlamusela mbangu wa wona. Eka kholomu ya vumbirhi, tsala swiendleko leswi vangeke xiphiqo kumbe ntlimbo kutani u tsala leswi humeleleke hikwalaho ka ntlimbo. Xo hetelela, tsala dyondzo.

Swimunhuhatwa na mbangu	Swiendleko leswi leteleke eka ntlimbo.	Nkwetlembetano exitorini	Swiendleko leswi veke kona hikwalaho ka ntlimbo	Dyondzo

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 126 2019/10/21 11:39:33

Siku:

Hlaya nhlamuselo kutani u tatisa xivandla lexi pfulekeke hi rito leri faneleke.

hokoloka | tinyungubyisa | matimba | nkwangulatilo

Ku va na ntamu	
Ku rila hi rito lerikulu	
Mihlovo leyi vonakaka empfhukeni loko mpfula yi xile.	
Ku khola no titekela ehenhla.	

Tirhisa marito lama nga ebokisini ku hlamusela leswi phigogo a ri xiswona khale a nga si saseka na leswaku u vile njhani endzhaku ko saseka

hlamarisa | mahlo ya xinsuku | nyenyana ntsena | sasekile | wasi wo hatima | rihlaza | ribungu | thyaka | gwanyile

khale	endzhaku

Hundzula swivulwa leswi ku suka eka marito ya munhu ku ya eka marito yo rungula.

"U tsutsumela kwihi?" ku vutisa Phigogo.

Phigogo u vutisile Indra _____

"Ravana, hosi leyi ya tihanyi yi ringeta ku ndzi khoma."

Indra u vule leswaku _____

"Hikwalaho ka vurhena bya wena, ndzi ta endla leswaku u va nyenyana yo xonga eka hinkwato emisaveni."

Indra u vule leswaku _____

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 127 2019/10/21 11:39:33

61

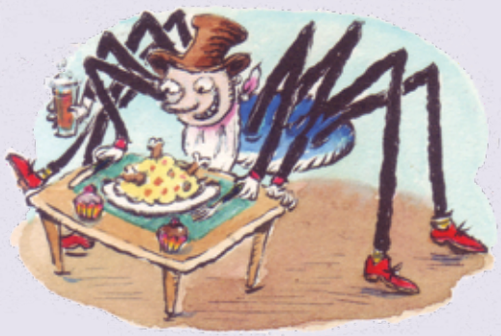
Anansi, pume ra makwanga na mfutsu

A hi vulavuleni

Tirhani hi mintlawa.

- Languta vito ra ntsheketodyondzo na swifaniso kutani u byela ntlawa wa wena leswi u ehleketaka leswaku xitori xi ta vulavula hi swona.
- U ehleketa leswaku xitori xi ta herisa ku yini?

Siku rin'wana nimadyambu, pume Anansi, a tshamile ehansi a lava ku dya swakudya swo lalela. Loko Anansi a lava ku sungula ku dya, a twa ku gongondza enyangweni wa yena. U pfurile nyangwa. A ku ri N'wamfutsu loyi a languteka a karhele swinene. N'wamfutsu u te, "Anansi, ndzi pfulele ndzi nghena. Ndzi fambile mpfhuka wo leha swinene, ndzi karhele futhi ndzi khome hi ndlala."

Kambe Anansi a nga swi lavi ku dya swakudya swa yena na van'wana. Kutani u lukile mano yo homboloka. Loko N'wamfutsu a tshama ehansi kutani a yisa voko ra yena exibyeni, Anansi a huwelela hi rito lerikulu, "N'wamfutsu, mavoko ya wena ya thyakile! A wu nga dyi hi mavoko ya thyaka! Famba u ya hlamba." Mavoko ya N'wamfutsu a ya thyakile hikwalaho ko famba siku hinkwaro. N'wamfutsu u kasile a tlhelela enambyeni ku ya hlamba mavoko ya yena. U kasile hi ku nonoka a tlhelela etafuleni ra swakudya.

Hi nkarhi wolowo Anansi a sungurile ku dya swakudya. Loko N'wamfutsu a fika a ku nga salangi swakudya swo tala. Loko N'wamfutsu a tshama ehansi, Anansi a sungula ku huwelela nakambe, "N'wamfutsu, mavoko ya wena ya ha thyakile! Famba u ya hlamba nakambe!" Kunene a ya thyakile hikuva N'wamfutsu a tirhisa wona ku kasa a ya enambyeni no tlhelela endzhaku. Hi ku twa ku vava, N'wamfutsu a yima a famba ku ya hlamba mavoko nakambe. Loko N'wamfutsu a fika ekaya ka Anansi, a ku nga ha ri na swakudya. N'wamfutsu u langutile Anansi kutani a ku, "Ndzi khensa ku rhambiwa ku ta dya na wena swakudya swa dina ra wena. Loko wo tikuma u ri ekusuhi na yindlu ya mina,

u nghena u ta dya na mina swakudya swo lalela. Loko nkarhi wu famba, Anansi a sungula ku ehleketa hi leswi N'wamfutsu a nga tshama a n'wi rhamba leswaku a ta dya na yena. Kutani siku rin'wana u yile endlwini ya N'wamfutsu hi nkarhi wa lanci, loko dyambu ri ri ehenhla ka nambu. N'wamfutsu a tshamile ehenhla ka tambha a orhele masana tanihi leswi ku nga ntolovelo wa timfutsu ku endla sweswo. Loko N'wamfutsu a vona Anansi, u te," Xewani Anansi! Xana u tile ku ta dya dina na mina?" Anansi u hlamurile a ku, "Ina, sweswo swi ta tsakisa swinene, inkomu." A twa ndlala swinene. N'wamfutsu a nyupela ematini. Anansi a rindza a ri emaribyeni eribuweni ra nambu. Hi nkarhinyana N'wamfutsu a va a vuyile kutani a ku, "Hi swona Anansi!

Swakudya swi lulamile sweswi. Tana hi ya eku dyeni ka swakudya swa dina." Hi ku hatlisa N'wamfutsu a nyupela endzeni ka mati kutani a sungula ku dya matluka ya rihlaza lama a ya lulamisele dina. Anansi u ringetile ku nyupela a ya ehansi etshakwini ra nambu kambe hikwalaho ko va pume kambe a nga ri mfutsu, u tsandzekile ku nyupela a ya endzeni. A tshamela ku papamala a tlhelela ehenhla ka mati. U ringetile ku tlulela endzeni, a ringeta ku nyupela kambe ku hava lexi n'wi pfuneke. A tsandzeka ku ya fika ehansi laha dina a ri lulamisiwile kona. Eku heteleleni Anansi u kumile mano. U hoxile maribye yo tala eswikhwameni swa jasi ra yena ku fikela loko a vona leswaku u na ntiko

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 128 2019/10/21 11:39:37

Siku:

lowu nga n'wi pfumeleleka ku nyupela a ya fika etshakwini ra nambu. U vonile tafula ra N'wamfutsu ri ri na matluka ya kahle ya rihlaza na swakudya swin'wana swo nandziha. Loko Anansi a lava ku teka swin'wana swa swakudya, N'wamfutsu a n'wi yimisa hi ku hatlisa. N'wamfutsu a ku, "Anansi, xana u ta dya swakudya u ambarile jasi ra wena? A swi endlisiwi xiswona endlwini ya mina." Anansi a hluvula jasi ra yena. Handle ka maribye eswikhwameni swa yena yo n'wi yisa ehansi, a papamela ehenhla ka mati nakambe a tlhela a huma ematini.

Xitori xi vulavula hi mani?

Xitori xi humelela kwihi?

Xitori xi vulavula hi yini?

Hi yihi dyondzo ya xitori? Gwajula nhlamulo leyi faneleke.

	Hinkwaswo leswi sungulaka kahle swi hela kahle.
	Loko u ringeta ku phuntisa munhu un'wana, u nga kuma leswaku hi wena u nga ta kumeka u phuntisiwile.
	U nga lumi voko leri ku phamelaka.

Hlaya hi xihatla buku yo tirhela ya wena kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

Xitori xa Anansi wa pume xi kumeka eka pheji rihi? _____

Hi wihi nghingiriko wo sungula lowu u faneleke ku wu endla? _____

Hi wihi nghingiriko wo hetelela lowu u faneleke ku wu endla? _____

U dyondza hi swirhangi eka vhiki rihi? _____

Tirhisa swirhangi leswi landzelaka ku vumba marito lamantshwa.

Xirhangi i xiphemu lexi vekiwaka emasungulweni ya rito ku kota ku cinca nhlamuselo ya rona kumbe ku vumba rito lerintshwa.

xi- swi- mu- mi-

ri- yin- tin- ti-

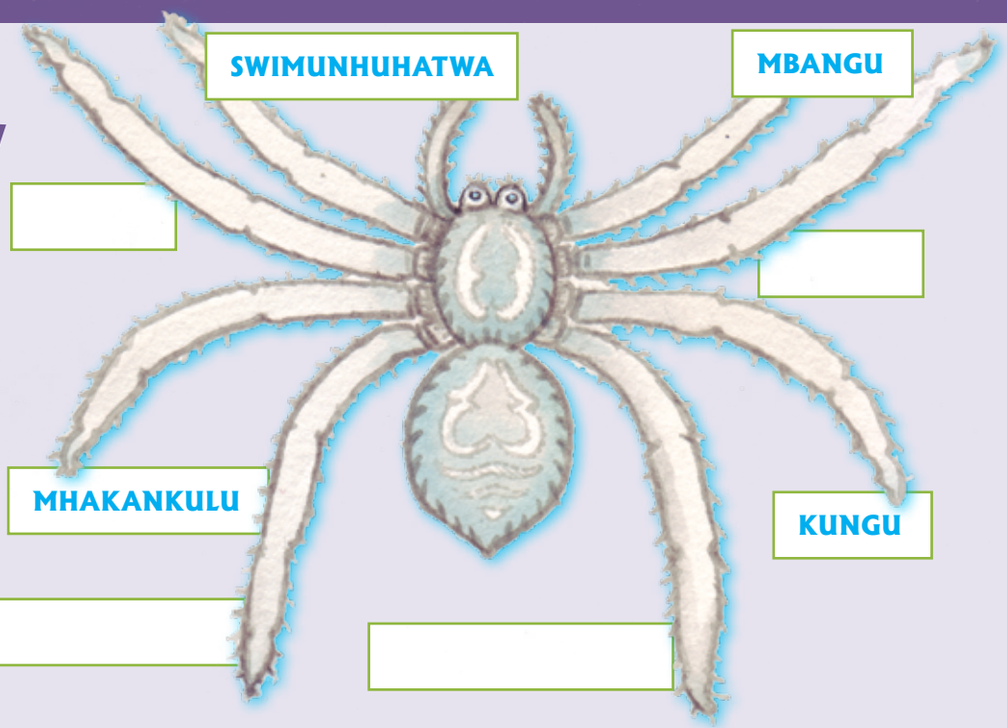
XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 129 2019/10/21 11:39:39

Swin'wana hi Anansi

A hi tsaleni

Tumbuluxa xitori xa pume. Tatisa swivandla emilengeni ya pume. Hetisa milenge ya pume hi: ximunhuhatwankulu/ swimunhuhatwankulu, mhakankulu, mbangu na kungu.

A hi tsaleni

Tata mabumabumeri lama hlamuselaka mahanyelo ya Anansi.

Hlawula man'wana eka bokisi leri nga laha hansi.

makwanga | nsele | tintswalo | timbilu | tihanyi | saseka | ntsanana | ntwelavusiwana | vutinga | muntshwa | tlhariha | muxisi | kulu

Eka swivandla leswi nga laha hansi, tsala swivulwa swinharhu u tirhisa marito yo huma eka nhlamuselo ya wena.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 130 2019/10/21 11:39:45

Sweswi ehleketa hi munhu loyi u n'wi tivaka kutani u hlamusela mahanyelo ya yena u tirhisa marito yo huma eka tafula leri landzelaka.

muntshwa kumbe mudyuhari	vurhena kumbe vutoya	leha kumbe koma	nyuhela kumbe ondza
ntlhari kumbe xiphukuphuku	tintswalo kumbe nsele	vulavula kumbe miyela	hlayisa kumbe onha

Tsala ndzandzelelano wa swiendleko swa xitori lexi.

Xo sungula pume ri tshamile ehansi ri dya swakudya swa rona.

Kutani

Kutani

Endzhaku ka sweswo

Endzhaku ka nkarhi Anansi u endzerile N'wamfutsu a tshemba leswaku u ta kuma swakudya swa kahle.

Kutani

Kutani

Eku heteleleni

hlayelo ra tshamelo na riyimelariendli. Riendli ri rhangeriwa hi xirhangi xa ku-. Xikombiso: ku dya, ku tirha ku hlaya. hlayelo ra tshamelo ri nga kumeka eku sunguleni ka xivulwa, exikarhi kumbe emakumu ka xivulwa. Riyimela riendli i riendlinkulu leri nga riki na riendli.

hlayelo ra tshamelo kumbe riyimelariendli eswivulweni leswi landzelaka.

Ku tsutsuma swi tlula hi ku famba.

Va rhangile hi ku tsala tinhlayo.

Vafana lava i swigevenga.

Hi ta sungula ku dya loko va fikile hinkwavo.

Basani i hosi.

Vana va ta sungula ku hlaya tibuku.

Siku i rinene.

Ku twanana swi kahle.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 131 2019/10/21 11:39:49

Leswi mangwa yi kumiseke xiswona mavala ya yona

A hi vulavuleni

- Xitori lexi i xitshuriwa xo tiendlela. U ehleketa leswaku xitori xo tiendlela i yini?
- Xana u tiva switori swo tiendlela? Kumbexana kokwana kumbe manana wa wena u ku rungulerile swin'wana? Loko ku ri na lexi u xi tivaka, rungulela ntlawa wa wena.
- U ehleketa leswaku hikwalaho ka yini xi tshamela ku runguriwa?
- I mani mutshila?
- Bvumba leswi u ehleketaka leswaku swi ta humelela exitorini.

A hi hlayeni

U nga si hlaya

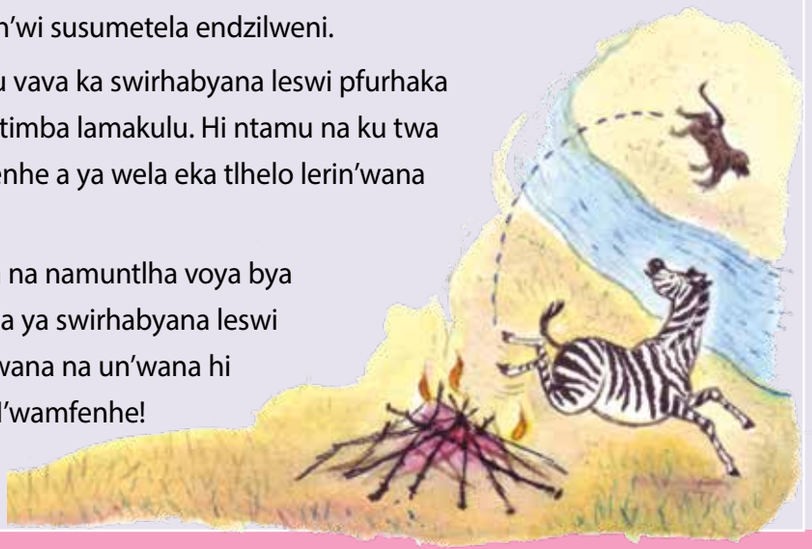
- Languta swifaniso na tinhlokomhaka kutani u ringeta ku bvumba leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona.
- Hlaya hi ku hatlisa u ri karhi u valanga pheji ku vona leswi u nga ta hlaya hi swona.

Khale ka khaleni, N'wamfenhe wa vuntswaka u sukile a ya tshama eribuweni ra nambu. N'wamfenhe a karhata swiharhi leswi a swi tshama hi ku rhula eribuweni ra nambu. A vula leswaku ndhawu leyi nga etlhelo ka nambu i ya yena, kutani ku hava na un'we loyi a ri na mfanelo yo nwa mati ya le nambyeni. Swiharhi swin'wana a swi hlundzukile swi tlhela swi va na torha kambe ku hava na xin'we lexi a xi titwa xi ri na matimba yo kaneta xiboho xa N'wamfenhe – handle ka N'wamangwa.

Hi nkarhi wolowo N'wamangwa a ri na voya byo basa kutani a fana na hanci yo basa. N'wamangwa wa matimba u kumile N'wamfenhe, loyi a tshamile etlhelo ka ndzilo, kutani a n'wi rhamba ku lwa na yena. Ku twananiwile leswaku loyi a nga hluriwa u ta fanela ku famba eribuweni ra nambu. Swiharhi leswimbirhi swi lwile nhlekanhi hinkwawo ku fikela nimadyambu. N'wamangwa a a sungula ku karhala loko N'wamfenhe a n'wi susumetela endzilweni.

Ku humelerile nchumu wo hlamarisa. Ku vava ka swirhabyana leswi pfurhaka enhlaneni wa mangwa swi yi nyikile matimba lamakulu. Hi ntamu na ku twa ku vava, N'wamangwa u rahile N'wamfenhe a ya wela eka tlhelo lerin'wana ra nambu. A a fambile.

N'wamangwa a nga vavisekangi. Ku fika na namuntlha voya bya yena byo basa ximasi bya ha ri na mavala ya swirhabyana leswi pfurhaka. Leswi i swa ku tsundzuxa un'wana na un'wana hi matimba ya yena enyimpini yo lwa na N'wamfenhe!

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 132 2019/10/21 11:40:02

A hi tsaleni

Hlamusela leswi mfenhe yi endleke swona ku phazamisa swiharhi leswi a swi tshama etlhelo ka nambu.

I yini lexi nyikeke mangwa matimba man'wana hi nkarhi wa nyimpi?

I yini lexi endleke leswaku mangwa yi va na mavala?

U ehleketa leswaku mangwa yi na matimba? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

Xana xitori lexi i ntsheketo kumbe i xa ntiyiso? Vula leswaku hikwalaho ka yini.

A hi tsaleni

Tatisa mahlanganisi eka swivulwa leswi nga laha hansi.
Hlawula eka marito lama nga endzeni ka bokisi.

hambi	na	hikuva	kambe	kumbe	loko	kutani	handle ka	ku fikela

Xifananisi xi ringanisa nchumu wun'we na nchumu wun'wana, xi tirhisa marito ya "wonge", "swange", "tanihi" kumbe "ku fana na".

Swikombiso: Ami u hatlisa ku fana na rihati, loko a ku siya u nge he n'wi kumi. Swakudya leswi swi bava wonge i viriviri.

Xigego xi ringanisa swilo hi ku endla nchumu wun'we wu va wun'wana.

1. Xikolo a xi hambanile na xa sweswi _____ ndzi ri na ntlhanu wa malembe.

2. Ndzi endla ntirhokaya wa mina _____ ndzi lava ku pasa xikambelwana.

3. A hi tshame hi yimela _____ mpfula yi xa.

4. Hi ta tirha _____ loko hi nga wisisiwi.

5. Va ta nyikiwa nyama _____ va dya vuswa hi miroho.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 133 2019/10/21 11:40:02

Titumbuluxele Ntsheketo wa swikholwakholwana

A hi tsaleni Khwatihata swifananisi na swigego eka xivulwa xin'wana na xin'wana.

Hlawula nhlamuselo ya xifananisi xin'wana na xin'wana na xigego leswi nga ebokisini. Tsala nhlamuselo eka ntila lowu nga ehansi ka xivulwa xin'wana na xin'wana.

ku saseka ngopfu

Ku va na matimba | ku yiva | ku titiva | murhangeri

Ku va na manyunyu wonge u lo tekiwa ka mkhulu.

Magezi u na rintiho.

Khensani u sasekile wonge i xiluva.

Tatana i nhloko ya muti.

Wanuna loyi i nghala.

Tsala xivulwa u tirhisa xifananisi ku ringanisa swilo swimbirhi.

XIT HL Gr3 B1 TH4.indd 134 2019/10/21 11:40:11

A hi tsaleni

Hundzula swivulwa leswi swi va eka vunyingi. Tiyisisa leswaku u cinca maviti na switwananisi.

Phigogo yi ya ehenhla na le hansi.

Rhavi leri pfurhaka enhlaneni wa mangwa ri yi nyike matimba.

Mfenhe leyikulu a yi tshama ekusuhi na nambu.

Phigogo yi tilangutile ematini kutani yi vona ku saseka ka yona.

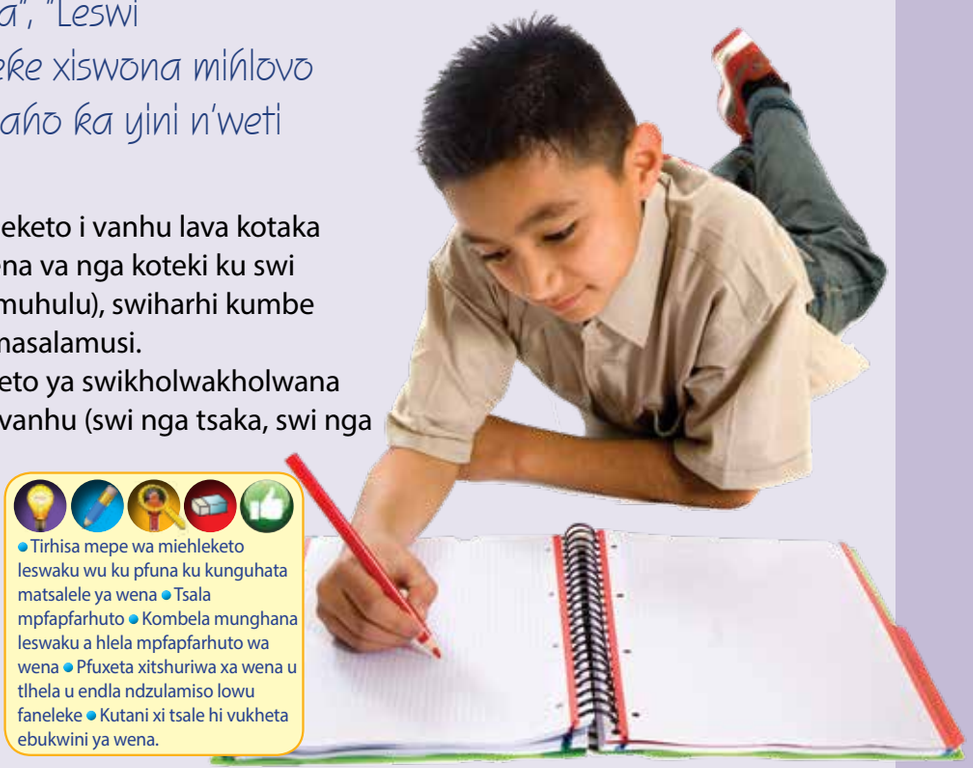
A hi tsaleni

Tsala ntsheketo wa swikholwakholwana (eka pheji leri landzelaka). Mintsheketo ya swikholwakholwana yo tala yi hi hlamusela hi matumbulukelo ya xanchumu emisaveni.

Swikombiso hi leswi: "Leswi ndlopfu yi kumiseke xiswona nxakwa wa yona", "Leswi nkwangulatilo wu kumiseke xiswona mihlovo ya wona" kumbe "Hikwalaho ka yini n'weti wu humelela nivusiku".

Swimunhuhatwa swa le ka ntsheketo i vanhu lava kotaka ku endla swilo leswi vanhu ntsena va nga koteki ku swi endla (vanhu vo fana na Dzimamuhulu), swiharhi kumbe swimunhuhatwa leswi nga na masalamusi.
Swimunhuhatwa swa mintsheketo ya swikholwakholwana swi na matitwelo yo fana na ya vanhu (swi nga tsaka, swi nga hlundzuka kumbe swi va na ku tsana).

- Tsala tindzimana tinharhu – manghenelo, miri na mahetelelo.
- Tsala xitori lexi vanhu va nga tsakelaka ku xi yingisela.

- Tirhisa mepe wa miehleketo leswaku wu ku pfuna ku kunguhata matsalele ya wena
- Tsala mpfapfarhuto
- Kombela munghana leswaku a hlela mpfapfarhuto wa wena
- Pfuxeta xitshuriwa xa wena u tlhela u endla ndzulamiso lowu faneleke
- Kutani xi tsale hi vukheta ebukwini ya wena.

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 135 2019/10/21 11:40:16

Tsala vito ra ntsheketo wa wena wa swikholwakholwana laha:

Ndzimana yo sungula:

Ndzimana ya vumbirhi:

Ndzimana ya vunharhu:

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 136 2019/10/21 11:40:18

Dikixinari ya mina

A a

B b

C c

D d

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 137 2019/10/21 11:40:19

Dikixinari ya mina

E e

F f

G g

H h

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 138 2019/10/21 11:40:19

Dikixinari ya mina

I i

J j

K k

L l

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 139 2019/10/21 11:40:19

Dikixinari ya mina

M m

N n

O o

P p

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 140 2019/10/21 11:40:20

Dikixinari ya mina

Q q

R r

S s

T t

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 141 2019/10/21 11:40:20

Dikixinari ya mina

U u

Y y

V v

Z z

W w

X x

XIT HL Gr5 B1 TH4.indd 142 2019/10/21 11:40:20